वैद्य- दप्तरांतून निवडलेले कागद

खंड ४

(सन १७४२ ते ४९ अखेर)

संपादक :

शंकर लक्ष्मण वैद्य,

३७६ बुधवार पेठ, राममंदिर, पुणें.

★

शके १८७१ 1871-

★

किंमत ६ रुपये 6/-

मुद्रक : अनंत कृष्ण कुलकर्णी, आनंद प्रेस, १८२ सोमवार पेठ, सातारा.
प्रकाशक : शंकर लक्ष्मण वैद्य, ३७६ बुधवार पेठ, पुणें.

अस्सल पत्रें पाहण्याचें महत्त्व

प्रत्येक सालांतील छापलेलीं अस्सल पत्रें जपून ठेवलीं आहेत. त्यांचा उपयोग पुढें लिहिल्याप्रमाणें होईल:—

१ त्या त्या सालांतील एखाद्या पत्राबद्दल शंका आली तर ती अस्सल पत्र पाहिल्यावर दूर होईल.

२ निरनिराळ्या ठिकाणचें अक्षरांचें वळण.

३ निरनिराळे शिक्के व मोर्तब यांचे आकार व त्यांतील मजकूर यांची माहिती त्यांचें अवलोकनानें होईल.

४ लिहिण्याची पद्धत—पत्राचा आरंभ, शेवट, संक्षित शब्द, र, ल, वगैरे अक्षरांचें वळण, गळलेले शब्द लिहिण्याची पद्धत, निरनिराळ्या लोकांचे श्रीकार, इतिहासप्रसिद्ध लोकांचें अक्षरांचें वळण.

परिशिष्ट

आठ वर्षांच्या कागदाची सूची

यांत ज्या व्यक्तींचीं पत्रें बरींच आहेत त्यांचींच नांवें घेतलीं आहेत.

ज्या व्यक्तीचा संबंध विशेष महत्त्वाच्या मजकुरांत प्रामुख्यानें आला आहे तिचा उल्लेख एखाद्याच कागदांत जरी आला असला तरी ती व्यक्ति ठेविली आहे.

ज्या व्यक्तीबद्दल माहिती मिळाल्यानें वैद्य घराण्यांतील नात्याचे संबंध कळतात व त्यांची कर्तबगारी दिसून येते अशीं पत्रें घेतलीं आहेत. नोकर, चाकर, जासूद यांचीं नांवें बहुतकरून वगळलीं आहेत. पण भोसले, आंग्रे, प्रतिनिधि व सचिव, वगैरे संस्थानिक व सरदार घराण्यांतील कर्तबगार व्यक्ति बहुतेक वगळल्या नाहींत.

या सूचना तंतोतंत अमलांत आणल्या आहेत असें म्हणतां येत नाहीं, याचें कारण शरीरदौर्बल्य होय. विश्वनाथभट व बाळंभट यांना लिहिलेल्या पत्रांचे क्रमांक दिले नाहींत; कारण बहुतेक पत्रें त्यांच्याच नांवचीं आहेत; पण त्यांनीं लिहिलेल्या पत्राचे मात्र दिले आहेत.

उणीव—प्रत्येक व्यक्तीबद्दल माहिती व कागदांतील त्या व्यक्तीबद्दल आलेला विषय हे देण्यास वेळ अपुरा पडला. रा. ब. सरदेसाई यांच्या रियासतींत ही स्तुत्य गोष्ट त्यांनीं होतां होईल तों अमलांत आणली आहे. आडनांवांवरून सूची त्यांनीं दिलेली आहे.

अर्पण पत्रिका

जन्म :
२३-१०-१८४५

मृत्यू :
८-३-१९२४

माझे चुलते

कै. रामकृष्ण माधवराव ऊर्फ नानासाहेब वैद्य

यांच्यातील गुणसमुच्चयांची स्मृती म्हणून हा ग्रंथ अर्पण करीत आहे.

— ग्रंथकर्ता

पुरस्कार

प्रस्तुत 'वैद्य-दप्तरांतून निवडलेल्या कागदां'चा चौथा खंड **श्री. शंकरराव वैद्य** यांनीं हातरुणावरून संपादिला आहे, हें पाहून त्यांच्या चिकाटीचें व इतिहासलेखन-व्यासंगाचें फार कौतुक वाटतें असें म्हणणें त्यांच्यापेक्षां लहान असणाऱ्यांना शोभणार नाहीं. तथापि श्री. वैद्यांचें उदाहरण लहान संशोधनेच्छु लेखकांनीं डोळ्यांपुढें अवश्य ठेवावें, इतकें तें उत्कृष्ट आहे.

गुदस्तां २ रा व ३ रा खंड काढल्यानंतर या सालवार प्रकाशनपद्धतीमुळें पुढील सुमारें शंभर वर्षांतील वैद्य-दप्तरांतील कागदपत्रें प्रकाशित होण्यास अर्धा-पाव शतक तरी उलटेल अशी साधार भीति वाटून श्री. शंकरराव वैद्यांचे राष्ट्रीय वृत्तीचे कर्तबगार चिरंजीव **श्री. बाबूराव वैद्य** यांनीं आठ-दहा किंवा अधिकहि सालांतील महत्त्वाचीं तेवढींच पत्रें एकेका खंडांत प्रसिद्ध करण्याची योजना आंखून तिचा उपक्रम या खंडानें केला, ही फार चांगली गोष्ट झाली. पितृऋण प्रत्यक्ष पित्याच्या हयातींतच फेडण्याचाहि सुयोग यामुळें येणार आहे व इतिहासाभ्यासकांना फार काळ वाट पहात बसावें लागणार नाहीं. आम्ही श्री. बाबूरावांचें ही जबाबदारी पत्करल्याबद्दल अभिनंदन करतों. १७६१ च्या पानपतच्या संस्मरणीय प्रसंगापर्यंत पुढील खंडांत जीं पत्रें येणार आहेत त्यांकडे आम्ही डोळे लावून बसलों आहोंत.

या खंडांत इ. स. १७४२ ते १७५० पर्यंत म्हणजे शाहूच्या निधनकालापर्यंतचीं सालवार पत्रें छापलीं आहेत. पूर्वीप्रमाणेंच पत्रांखालीं इंग्रजी सारांश व टीपा दिल्या आहेत. प्रारंभीं श्री. शंकररावांनीं स्वतः सुमारें ६० पानांची प्रस्तावना लिहून तींत आपल्या संशोधनांतील शंका, कागदांची निवड करण्याची पद्धति, व पत्रांतील महत्त्वाच्या प्रसंगांचें वर्गीकरण हीं मोठ्या साक्षेपानें दिलीं आहेत. ही प्रस्तावना काळजीपूर्वक वाचल्यास प्रस्तुत खंडांतील ग्राह्यांश चटकन् समजेल.

नागपूरकर भोंसले आणि पेशवे यांच्यांतील वितुष्टावर या पत्रांमुळें आणखी प्रकाश पडतो (उदा., १७४२–१३; १७४३–१८; १७४५–१४ हीं पत्रें पहा). तसेंच रघूजीचा मुलगा शाहूनें दत्तक घेण्याचा विचार, पण पुढें तो बदलला गेला याबद्दलची कांहीं माहिती मिळते (१७४७–२६; १७४९–९). मागील खंडांतील चंदासाहेबाच्या मुक्ततेच्या खंडणीबद्दल दोन पत्रें (१७४४–४२, ४३) यांत आहेत. भास्करराम कोल्हटकराप्रमाणेंच बंगाल, बिहारमध्यें पराक्रम करणारा ब्राह्मणवीर शिवभट साठे याच्याबद्दल उल्लेख सांपडतात (उदा., १७४४–५७). ज्याच्या-बद्दलच्या अपुऱ्या माहितीमुळें ज्याची कर्तबगारी अद्यापि मुळींच कळलेली नव्हती,

गैरसमज मात्र दृढ होता त्या बापूजी नाइकाची कर्नाटकांतील मोहीम यांत वर्णिली आहे (१७४७-२७).

अशा रीतीनें मागच्याप्रमाणेंच हाहि खंड महत्त्वाचा वाटेल. वैद्य घराण्याची भूषणावह परंपरा या चारहि खंडांवरून प्रतीत होते. ऐतिहासिक घराणीं देशांत कित्येक आहेत; पण श्री. शंकररावांप्रमाणें आपल्या घराण्याची महती व माहिती जनतेपुढें श्रम आणि पैसा यांचा निरपेक्ष व्यय करून ठेवणारे फारच थोडे 'कुलदीपक' आढळतात. तेव्हां श्री. शंकररावांचें ८० च्या घरांतील जीवमान निरामय होऊन त्यांना पुढील खंडांचें असेंच संपादन करण्यास स्वास्थ्य आणि आयुष्य लाभो, ही आमच्याप्रमाणेंच इतिहासाभ्यासकांची इच्छा असणार. ती परमेश्वरानें पुरी करावी.

कार्तिक कृष्ण १२
शके १८७१.

चिंतामण गणेश कर्वे,
चिटणीस,
भारत इतिहास संशोधक मंडळ.

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना

प्रस्तावना लिहिण्यासंबंधानें कै. इतिहासाचार्य राजवाडे यांनीं आपल्या ऐतिहासिक साधनांच्या खंडांत त्यांतील पत्रांस अनुसरून कांहीं लिहिलेंच पाहिजे असा नियम ठेवला नाहीं. आतांपर्यंत मीं मात्र प्रसिद्ध केलेल्या खंड १।२।३ मध्यें बहुतकरून त्यांतील पत्रांसंबंधीं वाचकांस जास्त माहिती मिळावी अशीच प्रस्तावना लिहिली आहे.

२. आतां या खंडास प्रस्तावना लिहिण्यापूर्वीं माझ्या कांहीं शंकांबद्दल जास्त माहिती मिळाली व कांहीं शंका अजून राहिल्याच आहेत त्यांचें त्रोटक निवेदन करणार आहें. हें करतांना कांहीं सूचना कराव्या लागतील त्या मींही पाळल्या आहेत अशी खात्री देतां येत नाहीं. याचें कारण एकच कीं, मला या कामीं प्रकृतीचे अस्वास्थ्यामुळें पाहिजे तितका वेळ देतां आला नाहीं. असेंही आणखी होण्याचा संभव आहे कीं, आतां जी माहिती लिहिणार ती पूर्वींच्या खंडांत येऊन गेल्यामुळें दुबार होईल, याबद्दल वाचकांनीं क्षमा करावी.

३. कागद छापतांना, ते मूळ कागदांतील लिखाणाप्रमाणें छापणें, व्यक्ति व स्थलें मोठ्या टाइपांत घालणें, मुद्रा (शिक्का व मोर्तब) यांतील मजकूर जसाचा तसा ओळीबरहुकूम छापणें, फाटलेला व न लागलेला मजकूर अशा (×) फुलीनें दाखविणें, कागदाचे उजवे बाजूस प्रथमतः पत्राची शक-मिति व त्याचेखालीं इंग्रजी तारीख देणें व मराठी पद्धतीनें इंग्रजी तारीख देतांना महिना अगोदर देऊन पुढें तारखेचा आंकडा घालणें, कागदास तारखेप्रमाणें अनुक्रम देणें, आरंभींचा शिक्का व समाप्तीचा मोर्तब यांच्या आकाराचें वर्णन श्रीकाराचे डावे बाजूस देणें, लेखकाचें स्वतःचें अक्षर या (+) फुलीनें दाखविणें या गोष्टी होतां होईल तों पाळल्या आहेत. वंशावळ देतांना व्यक्तीच्या जन्ममरणाच्या तारखा व स्त्रीचें नांव देऊन माहेरचें आडनांव पूर्वींच्या खंडांत दिलें आहे.

४. कागदांत श्रीकाराच्या उजवे बाजूस कागदांचा काल देतांना शालिवाहन शकाप्रमाणें प्रथमतः शक-मितीसच प्राधान्य दिलें आहे. इतिहासाचार्य राजवाडे यांनीं आपल्या 'कालगणन' या निबंधांत या शकासच कां महत्त्व द्यावें याचा ऊहापोह केला आहे. त्यांच्या निबंधांतील कांहीं भागाचा कारणापुरता थोडासा उतारा खालीं देत आहें.

"देशांतील सर्वमान्य कालगणनेची ओळख बुजून जाण्याला इंग्रज लोकांचें हें परदेशी शिक्षण कारण झालें आहे. ह्या विचित्र शिक्षणानें ऐतिहासाधीं व

पुढें 'न' असें अक्षर घालतात. उ०, देऊं व देऊन यांचा अर्थ एकच आहे. पण केव्हां अनुस्वार द्यावा व केव्हां तो न देतां पुढें 'न' अक्षर घालावें याबद्दल कांहीं नियम असल्यास कळत नाहीं.

(४) कांहीं घराण्यांच्या वंशावळींत पुरुषांचीं नांवें राममानी, नारमानी, पीलमानी, केसमानी अशीं आहेत. यांतील मानी या प्रत्ययाचा अर्थ कळत नाहीं. मानी म्हणजे महाजन असें रा. शंकरराव जोशी म्हणतात. पण यास आधार नाहीं. तो कळणें जरूर आहे. (कोलटकर व लिमये कुलवृत्तान्त पहा.)

(५) पुंडलीक नाईक रास्ते यांचीं पत्रें बरींच आहेत; पण गोखले–रास्ते घराण्याच्या कुलवृत्तान्तांत त्यांचें नांव नाहीं. वैद्यांशीं त्यांचा पुष्कळ देवघेवीचा व्यवहार होता. हे रास्ते कोण समजत नाहीं.

(६) बाबुराव भोसले यास खंड २ पृ. ३४ मध्यें वैद्यांनीं पैसे दिल्याचा उल्लेख आहे. ह्यास ब्राह्मण म्हटलें आहे हें चमत्कारिक वाटण्यासारखें आहे. पण यांचेंच एक पत्र आहे त्यांत त्यांनीं 'दंडवत' शब्द न वापरतां 'नमस्कार' शब्द लिहिला आहे (१७४४ नं. ५४ पहा).

(७) एका पत्रांत 'काणे' व 'कानडे' यांचें नातें होतें असें म्हटलें आहे. एक कोकणस्थ व दुसरे यजुर्वेदी देशस्थ, यांचें नातें कसें झालें ?

(८) डबीर म्हणजे सुमंत. अष्टप्रधानांत यांचें नांव आहे. हणमंते घराण्याकडे हा हुद्दा होता. पुढें तो आनंद रघुनाथ भोपळ्यास गेला, असें अष्टप्रधानांच्या मिरच्यांच्या इतिहासांत म्हटलें आहे. पण आनंद रघुनाथ सुमंत असें नांव पे. द. १७· १६०, पे. द. २०·१०, पे. द. २२· ३·३००. यांत असा उल्लेख पुष्कळ वेळां सन १७४० पूर्वी आलेला आहे. पे. द. ३०.३६०, ३६१ मध्यें याचें आडनांव जगदळे असें दिलें आहे. यावरून भोपळे व जगदळे हीं आडनांवें एकच असावीं असा संशय येतो. जगदळे मराठ्यांत आडनांव आहे तेव्हां भोपळे हें नांव जरी ब्राह्मणांत आहे तरी तें मराठ्यांतही असण्याचा संभव आहे. कदाचित् १७४९ पूर्वी जगदळे सुमंत असतील व नंतर भोपळे १७४९ त सुमंत झाले असतील. दोघांच्या वंशावळी पाहिल्या तर आनंदराव रघुनाथ हें नांव दोहोंत आहे. जगदळे यांचा सुमंत म्हणून उल्लेख निजामवरील स्वारींत पुष्कळदां आला आहे. रा. ब. सरदेसाई म्हणतात कीं, मोडी वाचतांना 'भोपळे' हा शब्द चुकून 'जगदळे' वाचला गेला असेल. हणमंते घराण्याबद्दल माहिती वै. द. खंड १ मध्यें पान ३ वर व पु. खंड १ पान २४ च्या प्रस्तावनेंत दिली आहे.

(९) सिंदखेडच्या जाधवांचा शिवाजीमहाराजांपासून बऱ्याच वेळां छत्रपतींशीं नात्याचा संबंध आला आहे. तेव्हां या घराण्याची वंशावळ पाहून त्यांच्या धडाडीबद्दल व कुशलतेबद्दल कौतुक वाटतें. रा. ब. सरदेसाई यांनीं मराठी रियासत, राजाराम पृ. १३४ मधील टीपेंत जगदेवराव जाधवाचा मुलगा बहादुरजी व त्याचा

मुलगा मानसिंग असें म्हटलें आहे व म. रि. बाजीराव पान ६४ मध्यें जगदेव-रावाचा मुलगा रघूजी हा मुबारिजखानाचे युद्धांत पडला असें लिहिलें असून त्याचा मुलगा मानसिंग असें लिहिलें आहे हीं दोन विधानें परस्परविरोधी आहेत. तेव्हां जगदेवरावाचा मुलगा रघूजी का बहाद्दजी अशी शंका उत्पन्न होते.

(१०) वै. द. खंड ३ कागद नं. २० मधील 'वल्लभसुंदर व राजापुरीवाला' कोण हें अजून समजलें नाहीं.

(११) पत्राचे आरंभीं लेख्याचें नांव लिहिल्यावर लेखक खालीं 'अखंडित लक्ष्मीआलंकृत' लिहिण्यापूर्वी 'द' असें किंवा 'छ' वळणाचें अक्षर लिहून त्याच्या डोक्यावर लपेटदार रेघ देतो. हें अक्षर हेमांडपती 'दा' असल्याचें के. राजवाड्यांनीं लिहिलेलें भा. इ. सं. मंडळाच्या शके १८३२ च्या अहवालांत पान ६ वर छापिलें आहे. कधीं कधीं या अक्षराच्यामागें उभ्या दोन रेघा (।।) असतात. 'अखंडित लक्ष्मी'च्यापुढें रिकामी जागा ठेवलेली असते. तेथें लेख्याचें नांव असावयाचें. रिकामी जागा लेख्याचे सन्मानार्थ ठेवितात व पुढें लेखक आपणास 'स्नों' म्हणून आपलें नांव लिहितो ही गोष्ट नवशिक्यास ठाऊक नसते.

(१२) कांहीं व्यक्तींचे शिक्के व मोर्तब यांचा आकार व त्यांतील मजकूर यांत फरक दिसून आला. हें दाखविणारे कागद छापण्यास घेतले आहेत. शिक्क्यांतील श्रीच्या डाव्या व उजव्या बाजूस चंद्र व सूर्य काढलेले असतात, पण कधीं डाव्या बाजूस सूर्य असतो तर कधीं उजव्या बाजूस असतो असा फरक केव्हां असतो कळत नाहीं.

(१३) तसेंच शिक्यांतील कांहीं अक्षरें उलटीं कोरलेलीं असतात. स्वतः शिक्का वापरला तर त्या शिक्क्यांत अक्षरें उलटीं नसतात. पण मुखत्यारांनीं तो वापरावयाचा तेव्हां उलटीं अक्षरें असलेला शिक्का वापरतात असें सांगण्यांत येतें. यास लेखी आधार नाहीं.

(१४) भास्कर राम कोलटकर याचा खून झाल्यावर त्याची बायको ताईबाई काशीस गेली. ती गरोदर होती. तिला तेथें मुलगा झाला. त्याचें नांव काशीराव ठेविलें होतें असें म्हणतात. या वेळीं काशीरावाचा जन्म झाला नसावा असें त्याचीं पत्रें ४।५ वर्षांत लिहिलेलीं सांपडतात व त्यांत राजकीय विषयांचा व देव-घेवीचा उल्लेख आहे, म्हणून तो पूर्वींच जन्मला असावा असें वाटतें. हीच शंका रा. ब. सरदेसाई यांनीं माझीं पत्रें वाचून एका लेखांत प्रदर्शित केली आहे. तो असा :

If Kashirao Bhaskar who frequently occurs in these papers, is Bhaskarram Kolatkar's son, born after his murder in 1744, than he must be a child: But he is a grown up man, doing various jobs. He must have been born much earlier. Sd./ G. S. S.

(१५) म. रि.–राजाराम, पृ. ९० मध्यें राजारामाच्या बायकामुलांत मुली मुलींच दिल्या नाहींत. म. रि.–बाजीराव पृ. ६४ मध्यें राजारामाची मुलगी अंबिकाबाई जाधवाकडे दिल्याचें लिहिलें आहे. ही मानसिंग जाधवाची आई म्हणजे रघूजीची स्त्री होय. हीं विरुद्ध विधानें दिसतात.

९. पेशवे दफ्तरांतील कागदांची निवड रा. ब. सरदेसाई यांनीं केली. त्या मानानें माझी निवड कमी दर्जाची वाटणार नाहीं. कांहीं सकृद्दर्शनीं किरकोळ वाटणाऱ्या कागदांची खालील गोष्टींबद्दल महत्त्व वाटून निवड केलेली आहे.

(१) लेखक किंवा लेख्य महत्त्वाचें असून त्यांच्या संबंधाच्या एखाद्या कागदांत तारखेची निश्चिति होत असेल तर इतर बिनतारखेच्या कागदांस योग्य तारीख देतां येते.

(२) कांहीं शब्द संक्षिप्त लिहिलेले असतात उ. बा, दि।, ता, पा, रुये, वगो, इ. यांचे अर्थ स्पष्ट दिलेल्या कागदांची निवड केली आहे. एका संक्षिप्त शब्दाचा संदर्भानें निरनिराळा अर्थ लावावा लागतो.

(३) सध्यां एखाद्या शब्दाचा अर्थ ज्याप्रमाणें केला जातो त्याच्या उलट किंवा चमत्कारिक अर्थ कागदांत होत असेल तर त्याची निवड केली आहे. सुमार म्हणजे निश्चित, ठाम. नेहमींचा अर्थ 'अदमास' येथें नाहीं.

(४) एखाद्या महत्त्वाच्या गांवचे पाटील, प्रांताचे सुभेदार, प्रसिद्ध व्यक्तीचे दिमत, मुखत्यार, दिवाण, मुतालिक, सरदार, वगैरे नांवांचा उल्लेख ज्यांत आहे असे कागद निवडले आहेत.

(५) अपरिचित आडनांवें, गांवें, चटकदार, प्रभावी भाषा, म्हणी ज्यांत आहेत असे कागदही निवडले आहेत. 'मामलत आणि कन्या राहत नाहीं.' ही म्हण भगवंतराव अमात्याच्यां पत्रांत आहे.

(६) हिशोबाचे कागदांचें महत्त्व रा. ब. सरदेसाई यांनीं वै. द. खं. १ मध्यें आपल्या अभिप्रायांत वर्णिलें आहे. तसेंच रा. नानासाहेब चापेकर यांनीं 'पेशवाईच्या सावलीं'त असा एक उपयुक्त ग्रंथ तुळशीबागवाले, बिबलकर, चिपळुणकर व वैद्य यांच्या हिशोबाच्या पुडक्यांतून मिळालेल्या माहितीवरून लिहिला आहे. त्यास अनुसरून मीं कां.ीं हिशोबही दिले आहेत. मजपाशीं पुष्कळच सालचे—दीडशें सालचें—हिशोब आहेत ते मला पाहण्यास वेळ झाला नाहीं. कांहीं फेरिस्ते माणसांच्या नांवांचीं, कपड्यांचीं, कर्जदारांच्या नांवांचीं, इनाम-सनदांचीं आहेत. त्यांपैकीं कांहीं या कागदांत निवडलीं आहेत.

(७) कांहीं कागदांत पूर्वींच्या पत्राचे मायने, चालीरीती, निरनिराळे श्रीकार असल्याचें दिसून येईल. कळावें लोभ असावा हे वि. या वाक्यानें पत्राचा शेवट होतो.

(८) देवघेवीच्या व्यवहारांत हुंड्या, चिठ्या, वराता, रोखे, हवाले, वगैरेंचा उपयोग कसा होतो हें दाखविणारीं हिशोबी पत्रेंही आढळून आलीं, तीं दिलीं आहेत.

(९) जुन्या पत्राचे लिखाणांत जोडाक्षरें टाळण्याची, रुपयांचे आंकडे देऊन ते अक्षरीं लिहिण्याची, शब्दांची द्विरुक्ति करण्याची प्रवृत्ति असते. उ., 'पैक्या-विशी = पैकियाविसी', 'रुपये ४ चार', 'कोन्हेररामांनीं असें सांगितलें कीं, मी पांडेवाडीस जातों असें सांगितलें.' हे दाखविणारे कांहीं कागदही देण्यांत आले आहेत.

(१०) शिलकबंद, ताळेबंद, खतावण्या, कीर्दी, जिन्नसांचे जिन्नसांतच जमा-खर्च, पूर्वी कसे लिहीत हें दाखविणारे कागद निवडलेले दिसून येतील.

(११) प्रसिद्ध घराण्याच्या कुलवृत्तांतास उपयोगी पडतील असे कांहीं कागद छापण्यास निवडले आहेत. आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या कुलवृत्तांतांत वैद्य दप्तरांतील कागद मिळाल्याचा उल्लेख आहे.

(१२) कांहीं पत्रें आरंभापासून शेवटपर्यंत प्रसिद्ध व्यक्तींनीं स्वतः लिहिलेलीं सांपडलीं. त्यांचीं अक्षरें कळण्यासाठीं तीं छापलीं आहेत. उ., रघूजी भोसले, तुळोजी आंग्रे, दिवाकर पुरुषोत्तम, विश्वनाथभट वैद्य, इ. यांतील मजकूर महत्त्वाचा असेलच असें नाहीं.

(१७४२)

(अ) सनदा व आज्ञापत्रें नं. १ ही वंशपरंपरेची वक्तृत्वाची सनद वैद्यांना महाराजांनीं कोंकणांतील ११ महालांची (सरदेशमुखी व मोकदमी) मार्गशीर्षांत दिली व पौषांत आज्ञापत्रें पाठविलीं. अशा तऱ्हेची सनद खंडकर यास दिलेली खंड १ मध्यें छापलेली आहे. वैद्यांना या वतनामुळें कोणते हक्क मिळाले हें यांत दिलें आहे. सध्यां हीं वतनें वैद्यांकडे चालू नाहींत. या सनदेचा अमल बरोबर व्हावा म्हणून या वतनपत्राच्या १४ नकला करून, महालांच्या देशमुख–देशपांड्यांस, देशाधिकारी, कदीम, वर्तमान व भावी सुभेदारांस व संभाजी आंग्रे यांस आज्ञापत्रें पाठविलीं आहेत. नं. २ ही वंशपरंपरेची सनद वैद्यांस भोर संस्थानांतील जांभळी, ता. राजगड हा गांव इनाम दिल्याबद्दल आहे. हा गांव वैद्यांकडे अजून चालत आहे. खंड २ च्या प्रस्तावनेच्या दुसऱ्या पानांत 'सनदा व आज्ञापत्रें' या सदरांत दोहों-मधील फरक, भाषा व त्यांचें महत्त्व याबद्दल सविस्तर माहिती दिली आहे. इनामदारांस दिलेल्या सनदेची अमलबजावणी होण्यासाठीं वतनदारांस आज्ञापत्रें जातात, त्यांत देशाधिकारी व कारकून वर्तमान व 'भावी' यासही पत्र आहे. त्यांतील 'भावी' शब्दाच्या अर्थावरून ही सनद यावच्चंद्र दिवाकरौ चालली पाहिजे

असा व्यापक अर्थ लक्षांत घेतला पाहिजे. नंबर १ च्या पत्रांत भावी सुभेदार असा शब्दप्रयोग आहे. यासंबंधींची वतनदारास दिलेलीं आज्ञापत्रें दप्तरांत आहेत तीं याच मजकुराची असल्यामुळें छापलीं नाहींत. सनदेची ता. १२।१।४२ आहे व आज्ञापत्राची १३।१।४२ आहे. हा सचिवांचा मुलूख असल्यामुळें चिमणाजी नारायणासही आज्ञापत्र आहे. महाराजांच्या सनदा व आज्ञापत्रें यांच्या शेवटीं 'लेखनालंकार' शब्द असून मोर्तबही असतो. सही किंवा स्वतःचें अक्षर नसतें.

(आ) ताकिदी :—या सालांत शाहूमहाराजांनीं दिलेल्या ताकिदी आहेत. या सर्व वैद्यांच्या कर्जफेडीबद्दल आहेत. नं. ५ मध्यें मल्हारराम यास ताकीद आहे. नं. ३२ मध्यें सचिवांनीं वैद्यांकडून घेतलेलें कर्ज फेडण्यासाठीं सिंहगड, राजगड, प्रचंडगड व विचित्रगड येथील हवालदार व कारकून यांस मावळ प्रांताचा खालशाचा अमल कर्ज फिटेपर्यंत वैद्यांशिवाय कोणास देऊं नये अशी ताकीद आहे. हें वसुलीचें काम सिलिमकरांचें होतें. नं. ३८ मध्यें लासुर्णे समत कोरेगांव या गांवचा मोकासा, त्या गांवच्या मोकदमांनीं महादाजी गदाधर अमात्याचा जरी असला तरी तो त्यांनीं वैद्यांकडून घेतलेलें कर्ज फिटेपर्यंत अमात्यांना न देतां वैद्यांसच द्यावा अशी ताकीद आहे. वै. द., पु. खं. १ मध्यें अमात्यांनीं अशा प्रकारचें पत्र त्याचा कमाविसदार केशवराव मल्हार यास लिहिलेलें आहे. नं. ३ हें तुळोजी आंग्रे यांचें पत्र वैद्यांस असून महाराजांनीं संभाजी भोसले यास साताऱ्यास येण्याबद्दल लिहिलेल्या ताकिदीचा त्यांत उल्लेख आहे. नं. ५ मधील पत्राच्या शेवटीं महाराजांनीं 'छ छ' अशीं अक्षरें घातलीं आहेत त्यांचा अर्थ समजत नाहीं.

(इ) पत्रें (वैद्यांस लिहिलेलीं)—[१] नं. ७ या पत्रांत राजाराम छत्रपतींची कन्या अंबिकाबाई जाधव (मानसिंगाची आई) हिनें जाधवांचा वाडा औरंगाबादेस असलेला गहाण होता तो सोडविण्यासाठीं महाराजांनीं पंतप्रधानास १२,००० रु. देण्यास सांगावें, अशी वैद्यांस विनंति केली आहे. महाराजांनीं औरंगाबादचा वकील रा. शामजी गोविंद टकले याजकडून याबद्दल चौकशी केली होती. गहाण सोडविण्याचा करार चैत्रांत संपत होता. राजाराम छत्रपतींची अंबिकाबाई नांवाची बायको खानविलकराकडील होती. त्यांस आणखी चार बायका होत्या. जाधवाकडे दिलेली त्यांची कन्या अंबिकाबाई कोणत्या बायकोची समजत नाहीं. नं. १५—प्रतापजी सोमवंशी (संताजीचा मुलगा) यांनीं मौजे ढोरज हा गांव चिंचवडचे मोरया गोसावी यांजकडे दिल्याबद्दल छत्रपतिमहाराजांची सनद मिळवावी अशी वैद्यांस विनंति केली आहे. वैद्यांचे शब्दांस महाराजांजवळ किती मान होता याचें हें पत्र द्योतक आहे. नं. ३३ हें पत्र भोर संस्थानांतील गडांचा हवालदार बाजी साबाजी पासाडकर यानें मावळ प्रांताचा खालशाचा अमल, महाराजांनीं जरी आपल्याकडे दिल्याबद्दल आज्ञापत्र पाठविलें आहे. तरी यंदांची अवर्षणामुळें झालेली पिकाची दुःस्थिति लक्षांत घेऊन वसूल करावा अशी विश्वनाथभट वैद्यांस विनंति केली आहे.

(नं. ३२ मधील ताकीद पहा). आईदरी शब्दाचा अर्थ कळत नाहीं. कोशांत अर्थ नाहीं. पासलकरांना 'यशवंतराव' हा किताब होता. नं. ३६ हें पत्र याकूतखानाच्या वैद्यांबद्दल पूर्ण विश्वास असल्याचें दर्शवितें. यांत पुष्कळ पर्शियन शब्द आहेत. त्यांचे अर्थ टीपेंत दिले आहेत. याकूतखान हा मुहमतशहा बादशहाचा नोकर होता. त्यास वैद्यांच्या विश्वासूकपणाबद्दल वकील शेख महमदअली यानें माहिती दिली होती. नं. ४१ हें पत्र राणी सौ. सकवारबाईनीं वैद्यांना मातुश्रीचे दुःखशमनार्थ लिहिलें आहे. मातुश्री पौष शु० १ स वारल्या. त्याचे दुसरे दिवशींच हें लिहिलें आहे. त्यावरून वैद्य घराण्याबद्दल राणीचें प्रेम व्यक्त होतें. नं. ३५ हें पत्र तुळाजी आंग्रे यानें आचऱ्याचे देवास राणीसाहेबांस दुखण्यास उतार पडावा म्हणून केलेल्या प्रयत्नाची हकीगत लिहून वैद्यांना पाठविलें आहे.

(वैद्यांनीं लिहिलेलीं) [२]—नं. २६ यांत वैद्यांनीं याकूतखानास महाराजांजवळ आपल्यासंबंधीं योग्य ती बाजू मांडीत असतों, असें महमदअलीबरोबर लिहून कळविलें आहे.

वैद्यांचा आणखी पत्रव्यवहार प्रसिद्ध व्यक्तींबरोबर असल्यामुळें त्यांनीं पाठविलेल्या व त्यांस आलेल्या पत्रांचा उल्लेख त्या व्यक्तींच्या पत्रांत होईल.

इतर पत्रें [३]—नं. ३४ मध्यें राणी सौ. सगुणाबाई या सालींही आजारी होत्या त्यांस उतार पडावा म्हणून आचरे येथें अनुष्ठान सुरू केलें होतें त्याचा उल्लेख शके १६६४ च्या जमाखर्चात आहे. तोच उल्लेख या पत्रांत आहे. पण लेख्य व लेखकाचा बोध होत नाहीं. शंकराजी गोविंद कोणाचा मेव्हणा ? याच नांवाचा उमरखेडचा वैद्यांचा कारकून होता त्याचें आडनांव परांजपे आहे. तो वैद्यांचा मेव्हणा असल्याचें ठाऊक नाहीं. तसेंच यामधील बाळाजी कोण, हें समजत नाहीं. सालसी व आचरे हीं कोंकणांतील कडक देवस्थानें कौल लावण्याबद्दल प्रसिद्ध आहेत.

(ई) हिशेब— नंबर २९ च्या पत्रांत त्र्यंबक विश्वनाथ केतकर यांचा वैद्यांशीं झालेल्या देवघेवीचा हिशेब असून हा मनुष्य साताऱ्याजवळ भोगवाच्या पलीकडे डोंगराच्या पायथ्यास जकातवाडी म्हणून लेडेगांव आहे तेथील राहणारा असल्याचा स्पष्ट उल्लेख आहे. त्र्यंबक विश्वनाथ नांव आलें म्हणजे तो 'पेठे' असें समजण्यांत येतें, ही चूक होते. साधारणपणें पेठे याचे पत्रांत त्र्यंबकराव असें नांव असतें. नुसतें नांव त्र्यंबक असलें म्हणजे तो केतकर असण्याचा जास्त संभव असतो, हें लक्षांत येण्यासाठींच हा हिशेब दिला आहे. या हिशेबांत वैद्यांनीं केतकरास दिलेल्या पैशाची फेड त्यानेंच सदाशिवभट सोमण, उमदी, कृष्णाजी विठ्ठल लिमये यांजकडून रु. ६,००० ची केली आहे. या नवीन व्यक्तींशीं त्याचा व

वैद्यांचा संबंध होता ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे. या व्यक्तींचा इतर कागदां-तूनही उल्लेख आलेला आहे. त्र्यंबक विश्वनाथ हा वऱ्हाडचा सुभेदार असेंही इतर हिशोबांत आहे. हा छत्रपतिमहाराजांच्या प्रीतींतला माणूस असून त्यानें वऱ्हाडांत रघूजी भोसल्यास त्रास दिल्यामुळें व त्याच्या कर्जाची फेड न केल्यामुळें त्यानें त्यास अडकवून ठेविलें होतें. त्यास सोडून द्यावें म्हणून महाराजांनीं भोसल्यास लिहिल्या-चा इतर पत्रांतून उल्लेख आहे.

(उ) याद्याः-- या फक्त २ च घेतल्या आहेत. नं १८ ची याद मौजें बऱ्हाणपूर, ता. भिमथडी हा गांव वैद्यांकडे सोमवंशांनीं कर्जफेडीसाठीं वहिवाटीस दिला असतांना तेथें चारणीसाठीं पाठविलेल्या उंटांस झालेल्या खर्चाची आहे. यांतील 'सनद' या शब्दाचा अर्थ 'परवानगी' असावा. 'रा' म्हणजे 'रवाना' असा यांत अर्थ आहे. नं. १९ यांत तुळोजी आंग्रे यांनीं छत्रपतींस पाठविलेल्या सामानाची यादी आहे. हे जिन्नस कोकणांत चांगले मिळतात. ही त्याची महाराजांना भेट असून वैद्यांच्यामार्फत पाठविली आहे. हा आंग्रे जरी उद्दाम होता तरी तो महाराजांना व राण्यांना खुष करण्यासाठीं वरचेवर तिकडील जिन्नस पाठवीत असे. अशा याद्या इतर पत्रांत आहेत. या यादींत कांहीं फळझाडांचीं व फुलझाडांचीं रोपें आहेत. यावरून महाराजांस बागेचा नाद होता असें म्हणतां येईल.

(ऊ) लढायाः--या पत्रांतून रघूजी बंगाल्यांत लढाईस गेला होता त्या संबंधाची हकीकत असलेलीं पत्रें आहेत. त्यांत त्याचे निश्चित मुक्काम व पेशव्यांशीं व नबाबांशीं झालेल्या संग्रामाचें वर्णन आहे. याची माहिती कोणे याच्यासंबंधीं लिहिलेल्या सदरांत दिली आहे.

(ऋ) भोसले:—आमच्या दप्तरांत रघूजीसंबंधीं पुष्कळच पत्रें आहेत त्यांपैकीं ३ च महत्त्वाचीं म्हणून घेतलीं आहेत. नं. १३ मध्यें रघूजीचे स्वतःचे पत्रांत पेश-व्यांनीं बुंदेलखंडांत जातांना देवगड, शिवनी छपारे प्रांतांत केलेल्या लुटालुटीची, मंडलेकर राजा मेल्याची व वऱ्हाडचा सुभेदार त्र्यंबक विश्वनाथ कोनकर यानें केलेल्या नुकसानीची हकीगत महाराजांच्या कानावर घालण्यासाठीं वैद्य यांना कळविली आहे. नं. १६ हें पत्र विसाजी गोविंद यानें नागपुराहून वैद्यांना लिहून, रघूजीबाबा कटकचा किल्ला ता. १९।४।४२ रोजीं घेतल्यावर मुर्शिदाबादेस गेले असें कळविलें आहे. त्यास ही बातमी निजामनमुल्ख यांस देवराव त्र्यंबकाकडून गेलेल्या पत्रावरून कळली होती. पत्राच्या शेवटीं विसाजी गोविंदाचें अक्षर आहे. नं. २७ हें पत्र रघूजीनें मुर्तिजापूर व अकोट परगण्यांचीं राजपत्रें महाराजांकडून मिळविण्याबद्दल विश्वनाथभटांस लिहिलें आहे. या पत्राबरोबर आपल्या खाजगतसरंजामाची यादीही पाठविली होती व त्याचीं राजपत्रेंही त्यानें लवकर मागितलीं आहेत. पत्राची तारीख बरोबर लावतां येत नाहीं. नं. ३१ हें पत्र रघूजीनें वैद्यांना लिहून श्रीपतराव प्रतिनिधि व यमाजीपंत कधीं वऱ्हाडांत येणार ही बातमी विचारली आहे. तसेंच राणोजी

भोसले व सिदोजी गुजर यांस लवकर पाठवून द्यावें असें लिहिलें आहे. हे दोघे त्याचे नातलग सातार्‍यास असावेत.

(ऋ) आंग्रे :—यांच्या संबंधाचीं १२ पत्रें या सालांत आहेत. यांपैकीं नं. ३ व १९ या पत्रांचा खुलासा अनुक्रमें आज्ञापत्र व याद्या या सदरांत केला आहे. नं. १९ यांत तुळोजीनें महाराजांच्या वाड्यांतील लग्नासाठीं वैद्यांकडे पाठविलेल्या जिन्सांची यादी दिली आहे. हे जिन्स सौ राणी सगुणाबाईची मुलगी राजसबाई निंबाळकराकडे वैशाखांत दिली तिच्या लग्नासाठीं तिनें जिन्स मागविले असावे, या पत्रावर संभाजी आंग्र्याचा शिक्का आहे. नं. १० हें पत्र वैद्यांनीं तुळोजीस लिहून कळविलें कीं, पेशवे, रामचंद्र हरी पटवर्धन याजबरोबर फौज देऊन तिकडे पाठवीत आहेत, तरी तुम्ही त्याचा बंदोबस्त करून राहावें. तुळोजी दरसाल वैद्यांना तांदूळ पाठवीत असे ते पाठविण्याबद्दल यांत त्यास सुचविण्यांत आलें आहे. नं. ११ चे पत्रांत तुळोजीनें महाराजांकडे आपला पुढील बेत कळविण्यासाठीं आपले ३ कारकून पाठविले होते त्यांस लग्न संपतांच पाठवावे म्हणून वैद्यांना त्यानें लिहिलें आहे. वैद्यांकडून तुळोजीनें मोत्याची जोडी घेतली होती त्याची किंमत देणें राहिली होती असें यांतील मजकुरावरून दिसतें. या पत्रावर शिक्कामोर्तब नाहीं. नं. १२ मधील मजकूर नं. ११ मधीलच आहे, पण तें शाहू महाराजांना लिहिलें आहे. यावरही शिक्कामोर्तब नाहीं. विसाजीपंत हा कल्याणकर बिवलकर केशवराव यांचा मुलगा असावा. तुळोजीनें सरखेली मिळविण्यासाठीं महाराजांस आर्जवानें व अदबीनें हें पत्र लिहिलें आहे. नं. १४ मध्यें तुळोजीनें अंजनवेल व गोवळकोट किल्ले घेण्यासाठीं आपली तयारी असल्याचें वैद्यांस कळविलें आहे. सरखेली दिली नसली तरी तो लढण्यास सिद्ध होत आहे. रामचंद्र हरीस पाठविण्याची कल्पना त्याला पसंत नाहीं. नं. २४ यांत तुळोजीनें महाराजांस जिन्स पाठविलेले दिल्या-नंतर ते कितपत आवडले, हें वैद्यांना विचारलें आहे. यांत वैद्यांबद्दल त्यानें आपला पूर्ण भरंवसा व्यक्त केला आहे. नं. ३७ मध्यें तुळोजी अंजनवेल व गोवळकोट किल्ल्यास मोर्चे लावण्याकरतां महाराजांची परवानगी वैद्यांमार्फत मागत आहे. यावर शिक्कामोर्तब संभाजीचा आहे. संभाजी वारला त्याचे आदले दिवशीं हें पत्र लिहिलें आहे. नं. २९ यांत तुळोजीनें वैद्यांस त्यांचे पत्रांतील मजकूर वाचून समाधान व्यक्त केलें आहे व महाराजांस नवा खजूर देण्यासाठीं वैद्यांकडे पाठविल्याचा मजकूर आहे. हा मर्जी संपादण्याचा प्रयत्न आहे. नं. ४० हें पत्र तुळोजीनें महाराजांस २ खंडी नवीन खजूर पाठविल्याबद्दल लिहिलें आहे.

(ए) गोविंद सामराज वडगांवकर :—नं. ४ मध्यें वडगांवकरानें वैद्यांस लिहून कळविलें कीं, तुम्हांस राहण्यास मनमोहन किल्ल्याजवळ माची व पाथरवाडी अशीं दोन ठिकाणें सोईचीं आहेत. पाण्याची टंचाई आहे खरी; पण त्याबद्दल तजवीज होईल. गोविंद सामराज हा प्रांत मावळचा सुभेदार असल्यामुळें त्याच्या

हद्दींत मोहनगड होतें. या वेळीं वाई-साताऱ्याकडे कांहीं गडबड झाल्यामुळें वैद्यांना दुसरीकडे राहण्यास आण्याचा प्रसंग आला असावा. वैद्यांना एका कुणबिणीची जरूर होती त्याबद्दलही यांत मजकूर आहे. नं. ६ हें गोविंदपंतानें आपला भाऊ रामचंद्र ऊ. आबा यास वैद्यांस द्यावयाच्या कुणबिणीबद्दल मजकूर लिहिला आहे. कुणबिणीचा उल्लेख असणारीं पुष्कळ पत्रें दप्तरांत आहेत त्यांपैकीं हीं दोन देण्याचें कारण असें कीं, जे कुणबिणी ठेवतात त्यांचा उपयोग ते काय करतात, हा विचार उत्पन्न होतो. त्यांच्या गैरवर्तनाशीं याचा संबंध असावा असें वाटण्याचा संभव आहे. याबद्दल मला थोडक्यांत असें म्हणावयाचें कीं, पत्र कोणत्या काळचें आहे, त्या वेळची समाजस्थिति काय होती, राजकारणांत पडलेलीं माणसें संपत्तिवान् असलीं तर त्यांच्या ठिकाणीं शुद्ध आचारण राहणें त्या काळीं शक्य असूं शकेल किंवा नाहीं, याचा विचार केला असतां त्या काळीं त्या माणसांतलि या दुर्वर्तनानें त्यांस विशेषसा कमीपणा येत नव्हता असे मला वाटतें. नं. ८ हें पत्र रामचंद्रपंत करकरे यास लिहिलेल्या पत्राची पुरवणी असून त्यांत वऱ्हाडांतील ४ गांवांची मामलत मिळविण्यासाठीं जरूर लागणारे पैशापैकीं कांहीं विश्वनाथभट वैद्यांकडून मिळवावे असा मजकूर आहे. रक्कम ५० हजार पाहिजे होती. या गोविंद सामराजाची वंशावळ पे. द., भा. ४४ मध्यें आहे त्यावरून याच्या घराण्याची माहिती होते. पत्राची तारीख अदमासानें इतर पत्रांवरून लावली आहे.

(ऐ) कोलटकरः—नं. २४ हें पत्र रामचंद्र ऊ. बाबुराव कोन्हेरचें विश्वनाथभट वैद्यांस असून त्यांत बरीच माहिती रघूजी, छत्रपति शाहू, फत्तेसिंग, सौ. राणी सगुणाबाई यांच्या हालचालीबद्दल व पुढील बेताबद्दल दिली आहे. तुळजोपंत व लंबोदर धुंडिराज यांच्याकडे मुर्शिदाबादेहून आलेल्या बैराग्याच्या सांगण्यावरून समजतें कीं, भास्करराम याजला तलवारीच्या व गोळीच्या जखमा झाल्या आहेत. आबाजी शिंदे, भानजी महाडिक व रायाजी पाढरे हे सरदार जखमी झाले आहेत. अकोळनेरहून सौ. गंगुबाई (बाळंभटांची स्त्री) आल्याचें यांत लिहिलें आहे. हा रामचंद्र विश्वनाथभटांस मामा म्हणतो, यावरून विश्वनाथभटांची बहीण ही त्याची आई म्हणजे कोनेररामाची बायको म्हणावी लागते. विश्वनाथभटांची बहीण भास्कररामाच्या मुलास (काशीरावास) देण्याबद्दलचें पत्र आहे. पण तें सन १७५० मधील आहे. नं. ३० हें पत्र नागपुराहून लक्ष्मण कोनेर व विसाजी गोविंद यांनीं विश्वनाथभट व कृष्णाजीपंत यांस नागपुराहून लिहिलें आहे. त्यांतील मुख्य गोष्टी खालीलप्रमाणें आहेत—

(१) कोनेररामास नांदेडची मामलत मिळाली नाहीं, पण त्यानें मकडाईची मामलत राणोजीकडून मिळण्यासाठीं रु. ३००० देण्यासाठीं सदाशिव हरी यास लिहिलें आहे.

(२) जानोजी व तुळजोपंत वऱ्हाडच्या वसूल करण्यासाठीं गेले असल्यामुळें त्यांनाच वऱ्हाडच्या मामलतीचे पैसे मागावे. ही मामलत राणोजीनें वैद्यांकडे गहाण ठेवून कर्ज घेतलें होतें. तुळजोपंतानें पण वसूल घेतला. बंगाल्यांतून रघूजी व कोनेरपंत आल्यावर या गोष्टीचा उलगडा करतां येईल. ते गयेपर्यंत आले होते.

(ओ) काणे:—नं. १७ यांत हरीपंत काणे यांनीं वैद्यांस लिहिलेली हकीगत आहे. बापूजी नारायण जोग या वेळीं साताऱ्याकडे गेले होते. त्यांनीं काण्यांची दैन्यस्थिति त्यांना कळविली. काण्यांना रघूजीकडून खर्चास पैसे मिळत नव्हते. या वेळीं रघूजी बंगाल्याहून आल्यावर कोनेरपंताची त्यांची समजावीस झाली. मग रघूजी इलिचपुरास आला. काणे कर्जफेडीसाठीं वैद्यांकडे पैसे मागण्यास जाणार होते. नारो अनंत गद्रे यांनीं उमरखेडास जाऊन त्यांची स्थिति पाहिली व तेही साताऱ्याकडे जाणार होते नं. २० व २१ यांत अंताजीपंत गद्रे यांनीं अनुक्रमें करकरे व वैद्य यांस पत्रें लिहून काणे मुर्शिदाबादेस भास्कररामाबरोबर गेल्यानंतर ते सुखरूप असल्याबद्दल माहिती विचारली आहे. या वेळीं कृष्णाजी अनंत गद्रे अंताजीजवळ कोकणांत असल्यामुळें त्यांनींही पत्राखालीं वैद्यांना नमस्कार लिहिला आहे व वे. रा. दातार हे आदित्येश्वरास अभिषेक करतात त्यांची दक्षणा बापूजी गणेश जोगाकडून देण्याबद्दल सुचवीत आहेत. हें देवालय गद्रेलावगन येथें असून त्यावर वैद्यांचा अभिषेक असे. तें बांधण्यास वैद्यांनीं खर्च केल्याचीं पत्रें १७४१–४२ सालचीं आहेत. नं. २२ मध्यें महादाजी व हरी कृष्ण काणे उमेरखेडाहून वैद्यबंधूंस लिहितात कीं, आम्हांस नांदेडचा मामला वाकडे याजकडून रु. ५,००० कबूल करून ठरवावा. याच मजकुराचे पत्र त्यांनीं कोलटकर व करकरे यांस लिहिलें आहे. 'वाकडे व काणे आप्त कसे हें कळत नाहीं.' नं. २३ हें पत्र उमरखेडाहून हरीपंत, वैद्यांस लिहून कळवितात कीं, रघूजी व भास्करपंतांची भेट घेऊन आपल्या कर्जफेडीची तजवीज करून घेतली; दसऱ्यास त्यांजकडे उंदरीस जाऊन कराराप्रमाणें पैसे घेऊन शंकराजी गोविंद परांजपे याजबरोबर रक्कम पाठवितों. नं. २८ मध्यें हरीपंत काणे वैद्यांस कळवितात कीं, भास्करराम कोलटकर बापूजी नारायणास बरोबर घेऊन बंगाल्यांत तेलंगण प्रांतांतून जात आहेत.

१७४३

(अ) सनदा:—नं. १२ हें पत्र फाटलें आहे, तरी कर्जफेडीसाठीं वैद्यांना इनाम गांवांतील कोणकोणते हक्क रघूजी भोसले यांनीं दिले आहेत याचा उल्लेख यांत आहे. बाळाजी जगन्नाथ देशमुख याची पत्रावर पैवस्ती केसो हरी सावरकर यांनीं घातली आहे. सायेर जकाती, कुळबाब व कुळकानू यांचे त्यांस उत्पन्न मिळत

असे. कऱ्हाडांत भुयांव गांव वैद्यांना होता त्याबद्दल हें पत्र असावें. या सालांत शाहू छत्रपतींनीं वैद्यांना इनाम गांवच्या सनदा नं. १५ कान्हाटी, ता. भिमथडी; नं. १९ भातगांव, ता. वेलंब; नं. २७ कासारी, ता. रत्नागिरी अशा दिल्या आहेत. सनदांच्या भाषेसंबंधीं पूर्वीच्या प्रस्तावनेंत लिहिल्याप्रमाणें शेवटीं लेखनालंकार असा शब्द व इतर बारनिशांचे उल्लेख आहेत. याबरोबर निघणारीं आज्ञापत्रें यांत छापलीं नाहींत. भातगांवची सनदही छापली नाहीं. त्याची भाषा इतर दिलेल्या सनदेप्रमाणेंच आहे. भातगांव दिल्यानंतर तो गांव चालविण्यास हरकत होते, म्हणून महाराजांनीं आंग्र्यांना ताकीद दिली ती नं. १९ मध्यें दिली आहे. यांतच असा उल्लेख आहे कीं, हा गांव वैद्यांना देण्याचें कारण त्यांनीं स्वामीस औषधउपाय करून आरोग्य दिलें. या वैद्यबंधूंचा मुख्य धंदा वैद्यकीचा नव्हता, पण ते औषधपाणी देत असा याच ताकिदींत उल्लेख आहे. या ताकिदीच्या शेवटीं 'बहुत काय लिहिन' हें वाक्य महाराजांच्या हातचें आहे. सध्यां हा गांव या वैद्यबंधूंच्या ताब्यांत नाहीं. तो सध्यां कोणाकडे आहे कळलें नाहीं. कासारी व कान्हाटी गांव सध्यां वैद्यघराण्याकडे आहे.

(आ) ताकिदी :—नं. १७ ही ताकीद सोमवंशी सरलस्करचा मुखत्यार भिकाजी बल्लाळ सुभेदार, सुपे यानें मोकदम मौजे तरडोली यांस दिली आहे. अशा ताकिदी त्याच्याच इतर सुपे प्रांतांतील गांवांना आहेत. हा सर्व प्रांत सरलस्करकडे सरंजाम होता. त्यांतील कांहीं गांव त्यांनीं कर्ज घेऊन वैद्यांना वहिवाटीस दिले होते. पुढें तो सरंजाम बंद झाला असें दिसतें. नं. १९ मधील ताकिदीबद्दल 'सनदा' या सदरांत उल्लेख केला आहे.

(इ) पत्रें :—हीं सर्व वैद्यांस आलेलीं आहेत. नं. ६ हें नारो हरीनें फडमाखजनाहून लिहिलें असून त्यांत सौ. अनुबाई (विश्वनाथभटांची स्त्री सौ. उमाबाई) इची रवानगी केल्यासंबंधीं मजकूर यांत आहे. शिर्के यांची धामधूम चालत असल्यामुळें शिपाई न देतां ६ गडी तिजबरोबर द्यावे लागले. या वेळीं राघोबा नाा दरवे साताऱ्यास गेलेला होता. त्याचेबरोबर मोत्यांची जोडी पाठविण्याबद्दल विनंति आहे. नं. १३ मध्यें शिवराम तुकदेव करमरकर यानें कऱ्हाटीस घेतलेली ज्वारी पावसाळा लागण्यापूर्वीं नेण्याची तजवीज करण्याबद्दल लिहिलें आहे. नं. ३० मध्यें भोसल्याकडील गांवच्या पोतदारी वतनाच्या सनदा कधीं मिळतील हें बादशहानें सेख महमदअलीमार्फत कळविलें आहे. नं. ३३ हें पत्र कासारी गांवाजवळील पनळीचा खोत केशव विश्वनाथ जोशी यानें लिहिलें असून आपण द्यावयाचा वसूल दुष्काळामुळें देणें तूर्त कठिण आहे असें कळविलें आहे. भातगांवचे रानडे याच्याशीं याचा नात्याचा संबंध असावा. यांतील सुपाऱ्या शब्दाबद्दल सुपारिया शब्द वापरला आहे. यावरून जोडाक्षर टाळण्याची प्रवृत्ति दिसून येईल.

(ई) हिशोब :—नं. ५ हा हिशोब यशवंतराव पोतनिसांकडून महाराजांनीं करविला. त्याचे पैसे वैद्यांकडून त्यानें घेतले त्याबद्दल वैद्यास तो दिलेला दिसतो. १७४० मधील पत्र नं. २९ मध्यें ४ सोन्याच्या कड्यांचा तपशील आहे. त्यांत तुळोजी आंग्रे व विश्वनाथभट यांस हीं कडीं बक्षीस दिलीं असें म्हटलें आहे. यांत सोडरक्कम आहे. त्याचा अर्थ सूट असा आहे. नं. ७ मधलि हिशोबास 'खासुदगी' म्हटलें आहे. त्याचा अर्थ 'नक्त रक्कम' असा आहे. हा उमरखेडचा वैद्यांचा कारकून शंकराजी गोविंद परांजपे यानें दिला आहे. यांत त्र्यंबक विश्वनाथ केतकर हा सुभेदार प्रांत वऱ्हाड असें स्पष्ट म्हटलें आहे म्हणून हें पत्र घेतलें आहे. नं. २९ व ३१ चे हिशोब रघूजी भोसल्याच्या कर्जासंबंधीं आहेत. रु. २५,००० त्यास वैद्यांनीं दिलें तें कोणत्या व्यक्तीसाठीं व कोणत्या सामानासाठीं किंवा कार्यासाठीं घेतलें याचा तपशील यांत आहे. रु. ५,००० हे राणी सकवारबाईनें त्यास दिले त्याचा यांत तपशील आहे. या हिशोबावरून रघूजीचा कोणत्या वजनदार लोकांशीं संबंध होता याचा बोध होत आहे. रु. २५,००० ही रक्कम चंद्रावानाबद्दल रघूजीस जी रक्कम पुढें दिली त्यांत वळती करून हे रुपये वैद्यांनीं वसूल केले आहेत.

(उ) याद्या :—नं. ३ ची यादी, वैद्यबंधूंचे वडील रघुनाथभट १०।१।१७४३ रोजीं वारले, त्यांचेबद्दल दुखवटा ज्या लोकांनीं १३ व्या दिवशीं केला, त्यांची आहे. यावरून वैद्यांशीं लोभाचा व प्रेमाचा संबंध ठेवणारीं त्या वेळीं कोण कोण माणसें होतीं याचा बोध होतो. नं. ३४ ची यादी आपाजी आंग्रे याच्या तैनातीला असलेल्या माणसांची आहे. यांचा महिना पगाराचा खर्च रु. ५१२ होता. येसाजी ऊर्फ आपाजी हा आपला भाऊ मानाजी याजबरोबर सातान्यास या वेळीं गेला असावा. यांत बरेच न समजणारे शब्द आहेत त्यांचे अर्थ टीपेंत दिले आहेत. नं. २४ ही यादी रघूजी भोसले व पेशवे यांमधील तह शाहू महाराजांनीं ठरविला तिचा मसुदा आहे. हा ३१ ऑगस्ट १७४३ मध्यें कायम झाला.

(ऊ) लढाया :—या वर्षांत दोनच लढायांचा उल्लेख आहे : १ कोकणांतील, २ बंगाल्यांतील. रघूजीनें बंगालची स्वारी भास्कररामाकडून करविली त्याची हकीकत रघूजीसंबंधाच्या कागदावर लिहिलेल्या सदरांत दिली आहे. कोकणांतील तुळोजीच्या स्वारीबद्दल, तिकडील सरदार मोत्याजीराव विचारे, सुवर्णदुर्गचे अमलदार व तुळोजीचा कारकून केसो त्र्यंबक यांचीं पत्रें आहेत. नं. ८ चे पत्रांत विचारे यानें विश्वनाथभटांस बाणकोट वसवणें व कृष्णाजी घाटगे यास इकडे पाठवणें याबद्दल काय ठरलें आहे याची माहिती विचारली आहे. साताऱ्या राजकारणाची माहिती यजमान आंग्रे यास कळविण्यासाठीं लिहीत जावी अशीही विनंति केली आहे. वैद्य आंग्र्यास सावधगिरी बाळगण्यासाठीं साताऱ्या महाराजांच्या वाटाघाटींत कांहीं समजल्यास लिहीत असत. नानासाहेब पेशव्यांचा पुढील बेत काय आहे हेंही विचारण्यांत आलें आहे. नं० १० हें मोत्याजीचेंच पत्र असून तो कृष्णाजी घाटगे याचें

काय ठरलें, बाणकोट वसवण्याच्या बाजारगप्पा किवपत खऱ्या आहेत, अनाजी साटम हा विजयदुर्ग प्रांतीं जाऊन लुटालूट करणार कीं काय, अशाबद्दल वैद्यांस त्यानें माहिती विचारली आहे. नं. ३६ व ३७ हीं पत्रें केसो त्र्यंबकाचीं आहेत त्यांची तारीख बरोबर लागली नाहीं. अंताजी घाटगे महाड प्रांतीं लोकांस कसा त्रास देत आहे याचें दोन्ही पत्रांत वर्णन केलें आहे. हा त्रास नाहींसा करण्यासाठीं छत्रपतींनीं कांहीं उपाययोजनेची तजवीज करावी अशी खटपट वैद्यांमार्फत यानें चाल-विल्याचा मजकूर या पत्रांत आहे.

(ए) देवालयें— नं. ३२ हें पत्र रामाजी महादेव बिवलकर यानें वैद्यबंधूंस लिहून मालगुंड येथील रामेश्वराचे देवालयासाठीं लागणारीं लांकडें खरेदी केलीं होतीं. तीं पाठविण्यास तजवीज करावी लागेल व पैसे पोंचले किती व आणखी किती लागतील याचा तपशील यांत दिला आहे. मौजे देहूड, ता. रत्नागिरी, येथील डाळेश्वराचें देवालय वैद्यांनीं गाणसावंत देसाई व नारायणभट वैद्य यांजकडून बांध-ण्यास सुरवात केली, तें १७४४ मध्यें पुरें झालें, यासंबंधाचे कागद छापले नाहींत.

(ऐ) भगवंतराव अमात्य :—यानें हीं सर्व पत्रें वैद्यबंधूंना लिहिलीं आहेत. नं. ४ मध्यें महाराजांनीं मागितलेलीं फुलझाडांचीं रोपें पाठविल्याचें कळविलें आहे. वतन व पैशाची मदत यासंबंधीं केलेल्या अर्जाचा महाराजांनीं विचार केला नाहीं अशी त्याची लाक्षणिक भाषेंत तक्रार आहे. तुळोजी आंग्रे यांनीं नागोजी आंग्रे व राव ठाकूर देसाई याजवर चालविलेल्या जुलमाचा उल्लेख यांत आहे. तुळोजीनें ठाकुरांच्या बायकांस पकडून विजयदुर्गास नेलें होतें. नं. ९ मध्यें त्यानें आपली दैन्यावस्था वर्णन करून वैद्यांना वाईस भेटण्यास येतों असें कळविलें आहे. तुळोजीनें बाणकोट घेऊन महाराजांच्या मर्जीविरुद्ध नवीन गांव वसविण्याचें ठरविलें आहे, ही बातमी यांत लिहिली आहे. भास्करभट बावापासून आमचें सारथ्य तुमच्या घराण्या-कडे आहे, तुम्ही गोड बोलतां, आश्वासनें देतां, पण त्याचा कांहीं परिणाम दिसून येत नाहीं, अशी त्याची तक्रार आहे. अमात्य व वैद्य या घराण्यांचा एकमेकांशीं ४ पिढ्यांचा संबंध दिसतो. नं. २० मध्यें तो वैद्यांना लिहितो, आपलें वजन खर्च करून महाराजांकडून आमचें वतन सोडवा व कोल्हापूरचे महाराज, राणीसाहेब व अर्जोजी यादव माझ्या वाइटावर आहेत असें तो म्हणत आहे. तुळोजी आंग्रे साताऱ्यास महा-राजांकडे येऊन काय घडून आलें ही बातमी तो विचारीत आहे. नं. २२ मध्यें तुळोजीनें महाराजांकडून सरखेली मिळाल्यावर विसाजीपंत व गंगाधर नाईक त्यांजकडे पाठविले होते. त्यांची गांठ पडून महाराजांपाशीं कांय बोलणीं झालीं हें त्यानें वैद्यांना विचारलें आहे. आंगरे व सावंत कुडाळकर हे कोकणांत श्रीमंत व सत्ताधीश आहेत, व घाटावर अर्जोजी यादव बलिष्ठ आहेत, त्यांजवर महाराजांची हुकमत चालत नाहीं. यामुळें त्यांजकडून आम्हां ब्राह्मणांवर जुलूमजबरदस्ती होत आहे, याचा बंदोबस्त देवच करूं जाणे, असें केविलवाण्या शब्दांत तो लिहीत आहे. नं. २३ मध्यें तो

लिहितो, (१) बापूजी बा बारामतीकर यांचें कुंदगोळचें ठाणें निजामनें घेतलें तरी तें धनत्तर आहेत. (२) यमण्णा चिकोडीकर व कागलकर यांनीं चिकोडी प्रांतावर फौज पाठवून धुव्वा उडवून यादवाच्या सैन्याचा बराच नाश केला, पण त्याला कोल्हापूरकर राजाराम महाराजांचा पाठिंबा आहे. (३) कोल्हापूरचे व सातारचे प्रतिनिधि पेशव्यांस सामील झाले आहेत. पेशवे मनांत आणतील तें करतील. (४) बापूजी नाईक, अर्जोजी यादव, आंग्रे व सावंत यांपैकीं कोणी धनत्तर व कोणी सधन असून बलवत्तरही आहेत. आम्ही मात्र निर्बल व धनहीन असल्यानें देवाचा धावा करण्यापलीकडे कांहीं करूं शकत नाहीं.

(ओ) भोसले—नं. १४ चें पत्र पुरुषोत्तमभट शेवडे यानें नागपुराहून विश्वनाथ-भटांस लिहिलें आहे. त्यांत रघूजी कटक घेऊन बंगाल्यांत जात असतां वाटेंत बंगालचा नबाब अलीवर्दीखान, याचा सेनापति मुस्ताफाखान भेटला त्याच्या १० हजार फौजे-बरोबर लढून त्यास पकडलें, पुढें तो अलीवर्दीखान यास भेटला, ही बातमी महा-राजांस कळविण्यासाठीं लिहिली आहे. हा शेवडे पैसेकरी होता असा उल्लेख पूर्वी आलेला आहे. याच पत्रांत गोपाळ रघुनाथ शेवडे यास कर्जाबद्दल तगादा न करतां आणखी दहा-पांच हजार लागल्यास द्यावे अशी विनंति केली आहे. नं. १८ चें लांबलचक पत्र रघूजीनें नागपुराहून वैद्यबंधूंस बंगाल्यांतून आल्यावर लिहिलें आहे. त्यांत बराच महात्त्वाचा भाग आलेला आहे. बंगाल्यांत १७४२ मध्यें भास्करराम अलीवर्दीखानाशीं लढण्यास गेले असतां झालेली हकीगत दिली आहे. त्याचा सारांश—नबाबाशीं मूर्शिदाबादेस लढाई करून भास्करराम कोलटकर छावणी करून राहिले होते. त्यांचे मदतीस रघूजी जात असतां गयेजवळ मुक्काम केला, इतक्यांत पेशवेही आले, त्यांची भेट होऊन बोलणेंचालणें झालें, नंतर त्यांचा निरोप घेऊन रघूजी मूर्शिदाबादेकडे गेले, कटवागंजास मुक्काम असतांना अलीवर्दीकडील निरोप आला कीं, आम्ही वाजवी अमल देतों, सलोखा करा. इतक्यांत नानासाहेब पेशवेही तेथें आले व कळविलें कीं, बादशहाचे हुकुमावरून तुमच्या मदतीस मी आलों आहें, गनीमास बाहेर काढूं. नंतर रघूजी रामगड बदामीचे नजीक आले. पंतप्रधान यांनीं मोंगलांशीं सलोखा करून अलीवर्दीस मूर्शिदाबादेस जाण्यास सांगितलें व आपण पंचेटचे रोखें गयेकडे चालले. इतक्यांत रघूजीकडे अलीवर्दीनें निजामाचा वजनदार वकील शेषराव याजकडून पत्रें पाठवून कळविलें कीं, मोगल तुमच्याशीं सलोखा करीत आहे तरी भास्कररामास फौज घेऊन परत बोलवावें व तुम्हीं देशास जावें. त्याप्रमाणें भास्करामास फौज देऊन रघूजीनें देशीं पाठविलें व आपणही परत फिरले. घाट कठिण म्हणून आघाडीस फौज घेऊन बेंडूचे घाटानजिक आले. तेथें दुसरे दिवशीं त्यास समजलें कीं, पंतप्रधान यांनीं लांब मजली करून खिंड चढून येत असतां घाट चढून येणाऱ्या फौजेच्या पिछाडीवर हल्ला केला. म्हणून रघूजी परत लवकर

सैन्य उतरले होते तेथें आले. ही हकीगत वैद्यांनीं छत्रपतींना कळवावी म्हणून रघूजीनें लिहिली होती. यापूर्वीही त्यानें महाराजांकडे या स्वारीबद्दल पत्रें पाठविलीं होतीं. नं. २१ चें पत्र वैद्यांच्या हातचें गुप्त म्हणून रघूजीस मजकूर कळविण्यासाठीं आपल्या नागपूरच्या विश्वस्त कारकुनास लिहिलें असावें. त्यांतील दोन महत्त्वाच्या गोष्टी लक्षांत ठेवण्याजोग्या आहेत. १७४२ मधील नं. १३ च्या पत्रांत त्र्यंबक विश्वनाथ केतकर यानें त्रास दिल्याची हकीगत आहे, त्यास रघूजीनें पकडून ठेविलें होतें, यावर महाराजांची मर्जी असावी. त्यांना त्यास अटक केल्याचें कळतांच त्यांनीं रघूजीकडे हुजरे पाठवून कळविलें कीं, त्यास सोडून द्यावें, पण त्याजकडून रघूजीनें दिलेली बरीच रक्कम येणें होती म्हणून ती वसूल केल्याखेरीज त्याची सुटका करावयाचें रघूजीचे मनांत नव्हतें. रघूजीनें महाराजांस हें त्याचें वर्तन कळावें म्हणून वैद्यबंधूंस पत्र लिहून हुजरे परत पाठविण्याबद्दल परवानगी मागितली होती, त्यासंबंधीं हें पत्र आहे. या पत्रावरून वैद्य महाराजांस खुष करून कसे वागत होते व रघूजीच्या बाजूनें महाराजांशीं कशी बतावणी करून भोसल्याचा विश्वास संपादन करीत होते, याची कल्पना येते. या पत्रातील दुसरा मुद्दा असा आहे कीं, रघूजीला महाराजांनीं साताऱ्यास बोलावलें होतें. तिकडे जातांना सावधगिरीनें जावें, कारण पंतप्रधान यांची तुमच्याबद्दल दुर्बुद्धि आहे हें रघूजीस कळविण्याबद्दल त्या कारकुनास वैद्यांनीं यांत लिहिलें आहे. यावरून नानासाहेबाच्या वृत्तीबद्दल वैद्य किती साशंक होते व भोसल्यावर त्यांचें किती प्रेम होतें हें दिसून येईल. नं. २६ चें पत्र रघूजीचेंच आहे. त्यावरून वैद्यांनीं महाराजांच्या आग्रहावरून त्र्यंबक विश्वनाथ यास सोडावें म्हणून लिहिलेलें दिसतें. त्यास सोडतांना रघूजीनें वैद्यांस पुनः त्याच्या वर्तनाबद्दल महाराजांची खात्री करून त्यास कर्जाची फेड करून देण्यासाठीं परत पाठविण्याची खटपट करावी म्हणून लिहिलें आहे. सकवारबाईचा भाऊ बन्हाणजी मोहिते हा साताऱ्यास होता. त्यासही याबद्दल रघूजीनें पत्र लिहिलें होतें असें दिसतें. नं. ३५ हें पत्र विश्वनाथभटांनीं रामाजीपंत बाकडे यास लिहिलें आहे. रघूजीस रु. ५०,००० देवविले त्याबद्दल हिशोब नं. २९ च्या पत्रांत आहे. ते रुपये बर्वे याजकडून रघूजीनें वैद्यांना परत करविले. पण त्यांनीं त्यांपैकीं रु. २५,००० देवबा नाना काळे यांना देण्यास सांगितलें होतें, ते त्यास मिळाले नाहींत. चिटी लिहून दिली होती त्याची मुदत संपण्यापूर्वीं त्यास देण्याची तजवीज झाली पाहिजे. म्हणून वैद्यांनीं आपले रु. २५,००० व हे काळे यांचे रु. २५,००० मिळून ५०,००० रु. गोपाळ अनंत गद्रे यास देण्याबद्दल बर्वे यास हें पत्र लिहिलें आहे. गद्रे हा वैद्यांचा फडणीस नांदगांव परगण्याचा होता.

(औ) सोमवंशी सरलस्कर—नं. १ मध्यें आपाजी सोमवंशी यास महाराजांनीं बोलावण्यास द्वारकोजी सोमवंशी यास पाठविलें होतें; पण कर्जदारांचे तंटे उपस्थित झाल्यामुळें येतां येत नाहीं, त्यांची समजावीस करून ८ दिवसांत निघून

येतों, असें दरबारी कळवून मला कळवावें असें तो वैद्यांस लिहीत आहे. यावरून महाराजांजवळ वैद्यांचें वजन असे, असें दिसून येईल. पत्रावर अप्पाजीचा शिक्का व मोर्तब आहेत.

(अं) आंग्रे—नं. २ मध्यें तुळोजीनें वैद्यांना तिळगुळाच्या थैल्या पाठविल्याचा उल्लेख आहे. केसो त्र्यंबक व विसाजीपंत राजकीय प्रश्नाबद्दल निरोप घेऊन गेले होते. खालील 'जाहोलेयाचे' हा शब्द जोडाक्षर टाळण्यांत आल्याचें उदाहरण आहे. नं. ११ मध्यें तुळाजीनें बाणकोट घेऊन नवी वसाहत केल्यामुळें त्याचें वर्तन महाराजांस पसंत न पडून ते कृष्णाजी घाटग्यास पाठवीत असले तर त्याचा प्रतिकार आपण करूं अशा तऱ्हेचा निरोप घेऊन त्यानें जगन्नाथ आवजीस पाठविल्याचा उल्लेख आहे. हें तुळोजीचें वर्तन उद्दामपणाचें समजण्यांत आलें आहे. या वेळीं त्यास सरखेली मिळाली नव्हती. नं. १६ मध्यें राणी सौ. सकवारबाईनीं तुळोजी व त्याची स्त्री गिरजाबाई यांस पाठविलेल्या सनगांचा उल्लेख आहे. हीं सनगें गुणाजी आंबकर याबरोबर पाठविलीं होतीं. आंबवे गांव माखजनजवळ असून त्यावरून हें आडनांव पडलें आहे. आंबकर हे तेथील सुभेदाराचे कारकून पादशाही अमलांत होते असा उल्लेख पोंक्षे कुलवृत्तांत पान २० वर आहे. गुणाजी आंबकर हा तुळोजीचा सरदार होता.

नं. २५ मध्यें यमाजीपंत व अंताजीपंत मुतालिक यांस महाराजांनीं तुकोजीच्या-विरुद्ध चळवळ करण्यास पाठविलें तर त्यांचा प्रतिकार करण्याची चढेल भाषा वापरली आहे. हा बेत रहित करण्यासाठीं राणीसाहेबांमार्फत महाराजांचें मन वळवावें असें तो वैद्यांस लिहीत आहे. या वेळीं सरखेली किताब तुळाजीस मिळाला होता. पण शिक्का संभाजीचाच वापरला आहे. नं. २८ मध्यें मोत्याजीराव विचारे यानें तुळोजीच्या सांगण्यावरून महाराजांना देण्यासाठीं १५ सुपारीच्या पिशव्या पाठविल्या त्याचा उल्लेख केला आहे. हा त्यांस खुष करण्याचा प्रकार आहे. अंताजी घाटगे यानें महाराजांकडे येऊन चालविलेल्या मसलतीची बातमीही त्यानें विचारली आहे.

१७४४

(अ) सनदा-पत्रें— नं. ५ हें एक मिरास पत्र शिवराम तुकदेव करमरकर व धोंडो अनंत जोग यांस कान्हाटी, ता. बारामती येथें गांवच्या लोकांनीं वंशपरंपरा राहण्यासाठीं वाडा बांधण्यास जागा दिली त्याबद्दल आहे. घरजागेची चतुःसीमा दिली असल्यामुळें ती जागा कोणती हें अजूनही निश्चित करतां येईल. सध्यां त्या दोघांपैकीं कोणीही तेथें राहत नाहीं. अशा प्रकारचे कागद पूर्वी कसे लिहीत त्याचा हा एक नमुना आहे. हे दोघे वैद्यांचे कारकून तेथें वसुलास त्या काळीं जात असत, असें इतर पत्रांवरून दिसून येत आहे.

(आ) आज्ञापत्रें :—नं. ६ हें पेशव्यांनीं मौजे कान्हाटीच्या मोकदमास लिहिलें असून त्यांत वैद्यांना फौजदारी व सरदेशमुखी अमल बिनहरकत देत जावा असा मजकूर आहे. नं. ९ हें पत्र भिकाजी बल्लाळ सुभेदार, प्रां. सुपे, यांनीं सोमवंशीतर्फे मौजे अंजनगांव, ता. बारामती, येथील मोकदमांस लिहिलें असून त्यांत गांवचे पाटील व कुलकर्णी यांस ताबडतोब पाठवावें असा मजकूर आहे. त्यांना सोमवंशींनीं पूर्वी बोलावलें असतां आले नाहींत याबद्दल त्यांचा जबाब घ्यावयाचा होता. यावरून पूर्वी मोकदम हा पाटील-कुलकर्ण्यांव्यतिरिक्त कोणी गांवचा अधिकारी होता असें म्हणतां येईल. वै. द. खं. २, प्रस्तावना पृ. ५ मध्यें याबद्दल ऊहापोह केला आहे. पत्रावर सुभेदारांचा शिक्का व मोर्तब आहे. शिक्कयावरून त्यांची कुलदेवता श्रीभवानी देवी असावी असें दिसतें. सुभेदारांचा वाडा सुप्यास असून तेथें त्यांचे वंशज राहतात. सुभेदारांचीं अशीं आज्ञापत्रें मावडी, सुपे, जळगांव, वगैरे गांवच्या मोकदमांस असलेलीं दफ्तरांत आहेत. हीं पत्रें ज्या माणसाबरोबर पाठवीत त्यास त्याच्या योग्यतेप्रों मसाला म्हणजे पोटगी सुभेदार लिहितील तितकी मोकदमास द्यावी लागे. १ रु. पासून १० रु. पर्यंत मसाला देण्याबद्दल लिहिल्याचें कांहीं कागदांत आढळून येतें. नं. १७ हें पत्र रत्नाकर विठ्ठल यांनीं मोकदम मौजे खोडद, प्रांत कन्हाड, यास लिहिलें असून या गांवची ½ चाहूर जमीन विश्वनाथभट वैद्य यांस इनाम दिली आहे, त्याप्रमाणें त्यांस दाखवून ती हवाली करावी, असा त्यांत मजकूर आहे. वैद्य व रत्नाकर विठ्ठल यांनीं एकत्र देवघेवीचे पुष्कळ व्यवहार केलेले आहेत. हा साताऱ्यास राहत असे. यास खोडद गांवचें देशमुखी वतन असावें. त्यापैकीं वैद्याना जमीन दिलेली दिसते (वै. द. खं. २, पृ. ४ व २९ पहा). त्याचा शिक्का व मोर्तब यावर आहे, म्हणून पत्राची मुद्दाम निवड केली आहे. नं. ५० व ५१ हीं पत्रें फत्तेसिंग भोसले यांनीं मौजे भोसे, ता। चाकण चा मोकदम व ता। चाकणचे देशमूख व देशपांडे यांस अनुक्रमें मौजे भोसे गांवचा मोकासा वैद्य बंधूंस दिल्यामुळें तो त्यांजकडे चालवावा असा त्यांत मजकूर आहे. फत्तेसिंगाचा शिक्का व मोर्तब यावर आहे. शाहू छत्रपतींनीं यास पुत्रवत् मानिला होता.

(इ) पत्रें :—(वैद्यांस आलेलीं)—नं. ३ ची चिटी विश्वनाथ भटांचा मुक्काम जेजुरीस असतांना तुकापा तेल्यानें त्यांस दिवटीकरतां तेल दिल्याचा यांत उल्लेख आहे. या पत्रावरून विश्वनाथभटांचा मुक्काम कळत आहे. नं. ११ चें पत्र श्रीरामदासस्वामींचा पुतण्या शामजीबावा (गंगाधरबावाचा पुत्र) यानें लिहिलें असून त्यांत वैद्य बंधूंस त्यानें चाफळच्या श्रीरामाचें मंदिर बांधण्यास कर्जाऊ रकम मागितली आहे. यांच्या पत्रांत श्रीकारापुढें 'रामसमर्थ' हा शब्द असून त्यांच्या नांवापुढें 'नाम्रे' असा शब्द असतो. त्यावरून त्यांचीं पत्रें ओळखतां येतात. नं. १३ हें पत्र मोरो नारायण भाव्ये यांनीं लिहिलें असून त्यांत इनाम गांवचा वसूल यंदां मजुराचा (सूट) घालावा असा करार झाल्याचें लिहिलें आहे. हें बहुधा कान्हाटी

गावाबद्दल असावें. या कामासाठीं सुप्याचे सुभेदार बाजी हरी वैद्याकडे गेले असावे. नं. १६ मध्यें आपाजी जिवाजी सुभेदार प्रांत देवगड हा वैद्यांच्या मामलतीच्या तिकडील वसूल करीत असे, त्यानें वसुलीची हकीकत लिहिली आहे. यास तिकडील दुसरे कारकून संकराजी कान्हो, केसो हरी सावरकर, व नारोपंत गद्रेही मदत करीत. रघूजीनें रु. ४,००० ची चिठी रघुनाथभट पटवर्धन क्षिपरे यांजवर दिलेली गद्रे याज-बरोबर पाठविली. आपाजीचा बेत रघूजीबरोबर साताऱ्यास यावयाचा होता. पत्राची तारीख निश्चित लागली नाहीं. नं. १९ चे मोरो नारायण भाव्ये यांचे पत्रांत त्यानें वैद्यबंधूंना, बांडे देशमुख यास वसुलास अडथळा करूं नये म्हणून महाराजांचे हातरोखे पाठवावे म्हणून लिहिलें आहे. उदाजीचा मुलगा द्वारकोजी पवार यास अजमाबाद (पट्टण) चा हातरोखा न देतां रायाजी पवारास देण्यास चुकूं नये असेंही भाव्यांनीं लिहिलें आहे. आनंदराव पवाराचा मुलगा रायाजी पवार होता. ही शाखा धार संस्थानची होती. नं. २० चें पत्र बाळाजी दादाजी वैद्यानें लिहिलें असून त्यांत देण्याघेण्याची माहिती आहे. चंदाखानाकरतां दिलेले पैसे वसूल करण्याबद्दल सूचना आहे. अंबेरे गांवचा बाळाजी दादाजी असावा असें दिसतें. नं. २१ मध्यें आनंद खंडेराव यानें, विश्वनाथभटांनीं रिधपूर व नांदगांव वगैरे ६ महालांच्या दफ्तरदारीची वहिवाट करण्यास दिल्यास, वसूल होणाऱ्या रकमेंतील ¾ रक्कम स्वतःची मजुरी घेऊन बाकीची भरणा करण्याचें कबूल केलें आहे. महालांचीं नावें बाळापूर, मलकापूर, अकोलें, रिधपूर, नांदगांव व खोलापूर असून ते वऱ्हाडांत आहेत. पत्राचा लेखक वाघ असावा. नं. २२ मध्यें नारो अनंत परचुरे लिहितो कीं, वऱ्हाडांतील तुमच्या दफ्तरदारीच्या वहिवाटीबद्दल वसुलीचा ¾ भाग तुम्हांस देऊं. हा वैद्यांचा नातेवाईक असावा. स्वतःस 'अपत्यें' म्हणतो. पण परचुऱ्याच्या वंशावळींत त्यांचें नांव नाहीं. नं. २३ मध्यें रामाजी महादेव विश्वनाथभटांस लिहितो कीं, मध्यप्रांतांतील देवगड परगण्यांतलि तुमच्या दफ्तरदारीची मुतालकी केली त्याबद्दल ½ वसूल तुम्हांला देऊं. नं. १८ मध्यें रघूजी भोसले यांनीं प्रांत देवगडचा सुभेदार आपाजी जिवाजी यास वैद्यांस नागपूरची दफ्तरदारी दिल्याचें लिहिलें असून वैद्यांनीं रामाजी महादेव त्या कामासाठीं पाठविलेला आहे, त्याजकडून काम घेऊन त्यास सालाचें वेतन रु. ३०० द्यावें असें कळविलें आहे. नं. २५ हें हरी रघुनाथ जोग याचें पत्र विश्वनाथभटांस असून त्यास रघूजीस कबूल केल्याप्रमाणें कोनेरपंत कोलटकरास घेऊन देऊरास कां आला नाहीं म्हणून विचारलें आहे. रघूजीस त्यांचे-बरोबर चंदाखानाच्या पैशाबद्दल व इतर कामाबद्दल विचार करावयाचा होता. पत्रांत श्रीकारापुढें 'कऱ्हाटेश्वरे' लिहिलें आहे म्हणून हा जोग नांदिवड्याचा आहे. जयगडजवळील कान्हाटेश्वर देव तेथील जोगांचें कुलदेवत आहे. नं २९ मध्यें रघूजी भोसल्याची आई काशीबाई हिनें वैद्यबंधूंस रु. ५०० श्रावण मासाच्या खर्चवेचासाठीं मागितले आहेत. यावरून वैद्यबंधु भोसले घराण्याशीं किती आपलकीनें वागत

याची कल्पना होते. या पत्रावर शिक्कामोर्तब रघूजीचें आहे. शिक्क्यांतील मजकूर 'श्रीशंकर चरणीं तत्पर रघूजी भोसले निरंतर' असा आहे. असा मजकूर इतर त्याच्या शिक्क्यांत नसतो. नं. ३० चें पत्र रघूजींचा चुलता राणोजी यानें वैद्यांस लिहिलें असून त्यांत आपणांस वेळेवर पैसे न मिळाल्यामुळें शागीर्दपेशांतील माणसांस रोजमुरा देतां आला नाहीं म्हणून तीं निघून गेलीं आहेत तरी पैसे पाठवावे, प्रकृति बरोबर नसल्यामुळें साताऱ्यास येतां येत नाहीं असें कळविलें आहे. वैद्यांकडून त्यास रोजमुऱ्याचे पैसे देण्याची तजवीज, वैद्यांकडे त्यांचें गांव गहाण टाकून, रघूजीनें केली होती. नं. ४४ मध्यें भोर संस्थानांतील नागोजी ना। जेधे देशमुख यास कर्जाच्या हप्त्याबद्दल सध्यां तगादा करूं नये अशी वैद्यांना चिमणाजी नारायण सचीव यांनीं विनंति केली आहे. पत्राचे शेवटीं सचिवांचें स्वतःचें अक्षर आहे. नं. ४८ मध्यें महिपतराव तावरे याचें वैद्यांना पत्र आहे. तो वैद्यांच्या कान्हाटी इनाम गांवचा राहणारा होता. पण या वेळीं तो सुरज मेलशाच्या लढाईवर पेशव्याबरोबर गेला होता. या वेळीं निजामातर्फे शंभूसिंह जाधव हा सुप्याच्या बाजूस लुटालूट करीत होता; त्याचेपासून आपल्या माणसांचें संरक्षण करण्यासाठीं शिवराम तुकदेव करमरकर या कारकुनास लिहावें अशी वैद्यांना त्यानें विनंति केली आहे. सर्व पत्र तावऱ्याच्या हातचें दिसतें. नं. ५३ हें त्र्यंबक विश्वनाथाचें पत्र आहे. त्यांत त्यानें विश्वनाथभटांना १,००० रु. वे. रा. सदाशिवभट सोमण यांस देण्याबद्दल लिहिलें आहे. नं. ५९ हें मोरो नारायण भाव्याचें पत्र आहे. या पत्रावरून रघूजी या वेळीं साताऱ्यास गेला होता असें समजतें. भाव्यानें वैद्यांना त्यांचेकडून कांहीं कार्य करून घेण्याबद्दल यांत लिहिलें आहे. नं. ६० हें पत्र नागोजी ना। जेधे याचें असून त्यांत त्यानें कर्जाच्या फेडीचा मजकूर लिहिला आहे. तो मुदत मागत आहे. नं. ४४ च्या पत्रांत सचिवांनीं वैद्यांकडे याबद्दल भीड खर्च केली आहे.

पत्रें :—(वैद्यांनीं लिहिलेलीं)—नं. ८ मध्यें बाळंभट औंधाहून विश्वनाथभटांना लिहितात कीं, रहिमतपुरास आले असतां गांठ पडेल. रघूजी भोसल्याकडून आलेलीं ४ पत्रें पाठविलीं आहेत. शंकराजी कान्हो विश्वनाथभटांबरोबर होता व करकरे हा बाळंभटांबरोबर होता. नं. १५ हें पत्र वैद्यबंधूंनीं नारो अनंत गद्रे यांच्या नांवें लिहिलें असून रघुनाथजी भोसले यास द्यावयाची एक हजाराची रकम कशी जमा करावयाची हें त्यांत लिहिलें आहे. या वेळीं कान्हाटीस घोड्यासाठीं पागा बांधण्याचें काम चाललें होतें. उंट, घोडे, वगैरेंची खाण्यापिण्याची तजवीज करण्याबद्दल वैद्यांनीं सुचविलें आहे. रघूजी नागपुराकडे जाण्यासाठीं महाराजांची परवानगी घेऊन जातांना देऊरास मुक्काम करणार, असें त्यास कळविलें आहे. यांत पेठेच्या कौलाचा उल्लेख आहे. पेठ म्हणजे बारामतीचा पेठेचा भाग असावा. पेठ, कसबा व फड हीं नांवें अजूनही गांवाचे अगोदर घालतात. पेठ म्हणजे बाजार बसविण्याचा भाग, कसबा म्हणजे मूळ वस्तीचा भाग व फड म्हणजे ज्या भागांत

कळेच्या असतात तो भाग असा अर्थ असावा असें वाटतें. नं. २४ चे पत्रांत बाळंभटांना विश्वनाथभट कळवितात कीं, रघूजी व महाराज यांच्या भेटीचा दिवस ठरवून देऊरास बाबुराव मल्हार बर्वे यास घेऊन यावें. रघूजी करंजीहून मांडवगणास येऊन देऊरास येईल. चंदासानाबद्दल रुपये ठरविण्याच्या वाटाघाटीसाठीं बर्वे यास रघूजीकडे आणण्याची ही खटपट आहे. नं. ३१ च्या पत्रांत बाळंभट गोविंदपंत सुभेदारास लिहितात कीं, विश्वनाथभट देऊरास रघूजीस भेटून पुण्यास जाणार आहेत, तेथें त्यांस भेटावें. हा गोविंदपंत गोविंद सामराज मावळच्या प्रांताचा वडगांवकर सुभेदार असावा. नं. २७ मध्यें विश्वनाथभट तिसगांवाहून बाळंभटांस लिहितात कीं, आम्ही गोदावरी व नीरा ओलांडून देऊरास येतों. तुम्हीं तेथें यावें. असें दिसतें कीं, विश्वनाथभट रघूजीस औरंगाबादेस भेटले व त्याचेबरोबर परत सातारा येथें येण्यासाठीं निघाले. ते पैठणावरून तिसगांवीं आले. नं. ४० यात विश्वनाथभट बाळंभटांस लिहितात कीं, उदाजी पवार व विराप्पा यांचीं पत्रें व हुजरे पाठवा व कान्हाटीच्या पाटलाबरोबर खंडणी ठरवून त्यास वस्त्रें द्यावीं व लवकर परत जाण्यास त्यास मोकळीक द्यावी. नं. ४६ मध्यें विश्वनाथभट नारोपंत गद्रे यास कान्हाटीं कळवितात कीं, आम्ही निरेवरून मोरगांवीं आलों. आमच्याकरतां भाजी वगैरे जिन्नस पाठवावे. नं. ५५ मध्यें विश्वनाथभट बाळंभटांस तिवसी, ता। मंगळवेढ्याहून लिहितात कीं, शिवराम तुकदेव करमरकरास रु. १०० कबूल केले आहेत ते बाळाजीपंत फाटकापाशीं द्यावे.

पत्रें :—(इतरांचीं)—नं. १५ हें रामचंद्रपंत करकरे यांनीं नारोपंत गद्रे यास लिहिलें असून त्यांत कळविलें आहे कीं, सावंताची धामधूम इकडे होती. कोकणांत नव्हती, तुळोजी आंग्रे महाराजांस भेटून परत कोकणांत जाणार. रघूजी देऊरास गेले आहेत. लवकरच नागपुरास येतील. नं. ४७ हें पत्र अक्षरावरून नारोपंत गद्रे यांचें दिसतें. बहुधा करकरे यांस लिहिलें असावें. यांत विश्वनाथभट निंबूत व श्रीमोरेश्वर येथें गेल्याचा उल्लेख आहे. नं. ५७ हें शिवभट साठे यानें हरी रघुनाथ जोग, रघूजीचा कारभारी, यास लिहिलें असून त्यांत त्यास दिलेल्या रु. १०० चें २ वर्षांचें व्याज ७५ घेतलें. यावरून व्याजाचा दरसाल दरशेंकडा दर रु. ३७॥ होत आहे! शिवभटाची देवघेव केसो हरी सावरकर व काशीभट खरे यांजपाशीं होती असें दिसतें. पत्राची तारीख बरोबर निघाली नाहीं.

(ई) हिशोब—नं. २ हा हिशोब कसबे भुगांवच्या वसुलीच्या पैशाचा नमुना म्हणून दिला आहे. वसुलांत कोणाकोणाची वांटणी असते व ती कशी केली आहे हें यावरून समजेल. चाहरम हा कर आहे. ह्या हिशोबाचा संबंध नारो अनंत यांच्या सन १७४५ मधील नं. ७ च्या पत्राशीं आहे.

(उ) अमात्य— नं. १ चे पत्रांत भगवंतराव अमात्यास महाराजांकडून जीं वतन-सरंजामासाठीं राजपत्रें पाहिजे होतीं त्यांची यादी दिली आहे. हें पत्र शके

१७६६ फाल्गुनांतील असल्यामुळें त्याचा सन १७४५ येत आहे. चुकून १७४४ मध्यें लागलें आहे. भगवंतरावांचीं पुरातन वतनें ज्यांच्या ताब्यांत होतीं त्यांस हीं राजपत्रें जावयाचीं होतीं. या नांवांपैकीं कांहीं नांवें एकदम समजण्याजोगीं नाहींत. येसूदादा हा शाहूच्या रखेलीचा मुलगा असावा. याला कुसाजी म्हणून भाऊ होता. सिवजी थोरात हा सिदोजीचा मुलगा असावा. शामराव रंगनाथ याचें नांव पे. द. २७. ७९ मध्यें चुकून रंगनाथऐवजीं नागनाथ छापलें गेलें आहे. राणोजी घोरपडे हा कापशीर होता असें पे. द. २६ मधील पत्रावरून निघतें. सावंत कोण समजत नाहीं. याच्या धामधुमीचा उल्लेख १७४४ मधील पत्रांत आहे. ती याच सुमारास झाली असावी. नं. ४१ मध्यें भगवंतरावास दिलेल्या कर्जाच्या फेडीबद्दल वैद्यांनीं पत्र लिहिलें त्याचें हें उत्तर आहे. जिन्नस विकून दसऱ्याचे सुमारास पैशाची तजवीज करीन म्हणतो. कुणबिणी पाठविण्याचा उल्लेख यांत आहे. वतनाबद्दल खटपट करावी म्हणून वचनाची आठवण दिली आहे. नं. ४५ मध्यें भगवंतरावानें मुलाच्या लग्नाकरतां घेतलेले रु. २०० सव्याज वैद्यांना परत केल्याचा मजकूर आहे. रुपयापुढें आणे, पै नसल्यामुळें अळ्यासारखी खूण पूर्वी केली आहे ' सर्वस्व जाऊं परंतु पत व इतबार उरो ' ही एक म्हण यांत आहे.

(ऊ) भोसले—नं. ७ मध्यें वैद्यांकडून घेतलेल्या रु. २५,००० ची पावती रघूजीनें दिलेली आहे. हे रुपये विठोबा ना। वाकडे यांनीं दोन लक्ष चंदाखानाबद्दल म्हणून द्यावयाचे त्यांपैकीं होते. पूर्वी वैद्यानीं २०,००० रु. दिले होते त्याचाहि यांत त्यानें उल्लेख केला आहे. रकमेस व्याज द. म. द. शें. रु. २ कबूल केले आहेत. अखंडित लक्ष्मीच्या पूर्वी लपेटीदार ' द ' हें अक्षर बहुतेक ठिकाणीं असतें. पण कधीं ' द ' च्या पूर्वी उभ्या दोन रेघाहि असतात. राजवाडे ' दा। ' हा हेमाडपंती बहुमानार्थी शब्द म्हणतात. तो ' ।।द ' असाहि पूर्वी लिहीत असतील. नं. १२ मध्यें रघूजी महाराजांकडे आल्यास परत नागपुरास लवकर जाण्यास परवानगी मागत होता. ती त्यास मिळाली नाहीं, म्हणून त्यानें विश्वनाथभटांस विनंति केली आहे. फत्तेसिंग भोसले या वेळीं महाराजांकडे आला होता. त्यास जाण्यासाठीं परवानगी मिळाली होती. पेशव्यासही ती मिळाली होती. विश्वनाथभटांच्या शब्दाला महाराज मान देतात ही भोसल्याची खात्री दिसते. नं. १८ हें पत्र रघूजीनें आप्पाजी जिवाजी यास नागपूरच्या दफ्तरदारीबद्दल लिहिलें आहे. याचा खुलासा पत्रें या (इ.) सदरांत नं. २३ खालीं केला आहे. रामाजी महादेव हा माखजनच्या आप्पाजी महादेवाचा भाऊ असावा. आप्पाजी महादेवास कान्हाटीच्या वसुलासाठीं पाठविल्याचें एक पत्र आहे. नं. २६, २८, ३१, ३३ ते ३९ या पत्रांत रघूजी साताऱ्यास येऊन चंदाखानास द्यावयाच्या साडेसात लाखांच्या रकमेच्या वाटाघाटीसाठीं देऊरास जात आहे व तेथें वैद्य, वाकडे व बर्वे यांस बोलावीत आहे, असा मजकूर आहे. यांत वैद्यबंधूंची याचसंबंधीं एकमेकांस पत्रें आहेत. या वेळीं उदाजी पवारहि साताऱ्यास

विश्वनाथभटांची गांठ घेण्यास आलेला आहे. यांतील ५-६ पत्रें सबंध रघूजीच्या हस्ताक्षराचीं आहेत. कांहीं पत्रांत जनोबांचा उल्लेख आहे तो रामाजी ऊ. बाबुराव मल्हार बर्वे यांचा परभू भंगयडीचा दरकदार कारकून होता. याचें आडनांव चिटणीस आहे. कांहीं पत्रांत 'रघूजी'च्या ऐवजीं चुकून 'राणोजी" असें लिहिलें गेलें आहे, ती चूक छापण्यांत सुधारली आहे. हरीपंत हा भोसल्याचा दिमत हरी रघुनाथ जोग होय. 'शामराव' म्हणजे शामराव गोविंद टकले हा मराठ्यांचा औरंगाबादेस वकील होता. त्रिंबकराव कोण हें समजत नाहीं. याच कागदांत होनाजी मोहिते व बहिरजी महाडिक यांची या वेळीं रघूजीस काय जरूर होती कळत नाहीं. तसेंच अटोळे ऊ पवार यांस हातरोखे कशाबद्दल पाहिजे होते समजत नाहीं. अण्णा हें नांव विठोबा नाईक वाकड्यासाठीं आहे. नं. ४२ व ४३ ह्या पत्रांत ७॥ लाखांची तजवीज कशी करावयाची याबद्दल रघूजीबरोबर जो करार झाला त्याची माहिती आहे. रामाजी मल्हार बर्वे हा बाजीराव पेशव्याचा मावसभाऊ होता. नं. ५४ हें पत्र बाबुराव भोसले यांनीं विश्वनाथभटांस लिहिलें आहे. हा मराठा नसून ब्राह्मणच आहे. तो जगोबा ना। गोडसे यास रु. २,७०० देण्याबद्दल लिहितो. हा ब्राह्मण असल्याचें वै. द., खं. २, पृ. ३४ वर दिलें आहे. शिवाय तो एका पत्रांत नमस्कार लिहितो. मराठा असता तर दंडवत लिहिले असते.

(ऋ) जयगडच्या कऱ्हाटेश्वरचें देवालय व गंगेस समुद्रापर्यंत जाण्याच्या पायऱ्या वैद्यांनींच बांधल्या. त्याबद्दल कृष्णभट काळे, रा. नांदिवडे, यांचें पत्र आहे तें छापलें नाहीं.

(ए) आंग्रे— नं. ४ मध्यें छत्रपतिमहाराज, येसाजी भोसले (शाहूची रखेली लक्ष्मीबाई इचा मुलगा) यास मजशीं लढण्यासाठीं पाठविण्याच्या बेतांत आहेत, असें कळल्यावर तुळोजी आंग्रे वैद्यबंधूंना लिहितो कीं, सौ. सकवारबाईचे वशिल्यानें घनबा मंत्री यास पाठवून येसाजीस आणीत आहेत हा बेत रहित करावा. या वेळीं तुळाजी सरखेल झालेला होता. नं. २० मधील मजकुरावरून वैद्यांच्या साहाय्यानें तो महाराजांची मर्जी संपादन करीत आहे. विसाजीपंत व गंगाधर काशी यांसही त्यानें साताऱ्यास पत्रें लिहून महाराजांकडून आपणास काय पाहिजे तें कळविलें आहे. यासाठीं त्यानें बापूजी महादेव यास मुद्दाम त्यांचेकडे पाठविलें होतें. नं. ४९ मध्यें तुळोजीनें आपलें काय म्हणणें आहे तें आबाजी रंगनाथ यास पाठवून कळविलें आहे. नं. ५२ मध्यें शाहू-महाराजांना खजूर, मासे व बोंबील पाठविल्याचें तो वैद्यांना कळवीत आहे. नं. ५६ मध्यें तुळोजी वैद्यांना महाराज मजवर रुष्ट कां झाले आहेत तें विचारतो व त्यांचा राग वेळ पाहून घालवावा अशी विनंति करतो.

१७४५

(अ) आज्ञापत्रें :— नं. २ मध्यें चिंचवडच्या देवांनीं वैद्यांना आज्ञापत्र पाठविलें आहे कीं, देवाच्या अन्नछत्राचे खर्चासाठीं मौजे माण व आंबी हे गांव इनाम आहेत, त्यांत मोकदमाच्या पासोडींत आंब्यार्ची झाडें आहेत त्यांतील फळें माहादजी खोडकर नेऊं देत नाहीं तरी महाराजांकडून ही हरकत नाहींशी होण्याकरितां हुकूम मिळावा. भोसरी व येऊरची व्यवस्था सुरळीत चालेल अशी काळजी घेण्याबद्दल लिहिलें त्यावरून त्या गांवाबद्दल कांहीं भानगडी असाव्या. देवांनीं आपला कारकून नानाजी महादेव वैद्यांकडे या कामासाठीं पाठविला होता. पुणें–खेडच्या वाटेवर भोसरी गांव असून तेथें एक मोठें तळें आहे. त्यांतील पक्ष्यांच्या शिकारीसाठीं लोक जातात. पासोडी म्हणजे इनाम जमीन. आंबी हें गांव मोरगांवापासून २।३ मैल आहे. तेथें आंबीकर घरण्यांतील माणसें आहेत. नं. ४ मध्यें दिल्लीच्या बादशहानें विश्वनाथभट वैद्यांस कळविलें आहे कीं, देवगड प्रांताची पोतदारी शेंकडा २ प्रमाणें रघोजी बाबांनीं तुम्हांस दिल्याचें पत्र दिलें आहे तें आपणही मंजूर केलें आहे; त्याप्रमाणें उपभोग घ्यावा. या वेळीं महमदशहा बादशहा तक्तावर होता. त्याची कारकीर्द १७१९ ते १७४८ पर्यंत होती. त्याचा शिक्कामोर्तब या पत्रावर फारशींत आहे. नं. ३० मध्यें तुळोजी आंग्र्याचें आज्ञापत्र आहे, दाभोळमधील खंडकरांचें सावड्याचें वतन सुरू केल्याबद्दल जयगडचे अमलदारास तें काढलें आहे. हें मध्यंतरीं हबशांचे लुटीमुळें बंद होतें. त्याबद्दल त्यांजकडून हरकी (दंड) रु. ३७५ घेतला. तिकडे लारी नाणें होतें. ४ लारी म्हणजे १ रुपया. वै. द., खंड १ मध्यें खंडकरांचे ७८ कागद या वतनासंबंधीं छापले आहेत.

(आ) ताकिदी:— नं. २८ ही ताकीद वैद्यांनीं मौजें वाकी, परगणें सुपे, येथील मोकदमाकडे त्या गांवचे पाटील व कुलकर्णी यांस देण्याकरतां पाठविली आहे. त्यांना तावडतोब वसुलाचे हिशोब घेऊन बोलावलें आहे. हुकूम पाळला नाहीं तर दामाजी शंकराची जी स्थिति झाली तशी होईल, अशी तंबी दिली आहे. अशा ताकिदी पुष्कळ आहेत. त्यांपैकीं ही घेण्याचा उद्देश इतका कीं, मोकदम हा पाटीलकुलकर्ण्यांव्यतिरिक्त निराळाच बलुतेदार असला पाहिजे. हल्लीं गांवांत मुकादम कोणी बलुतेदार नाहीं. हा गांवकामगार कधीं नाहींसा झाला कळत नाहीं. हा सर्व वतनदारांच्या वरचा अधिकारी असावा.

(इ) पत्रें (वैद्यांस आलेलीं):—नं. ७ चें पत्र नारो अनंत गद्रे, वैद्यांचें इनाम गांव भुगांव येथून लिहीत आहे. रामाजी नाा काळे ह्याची नागपुराकडे मोठी सावकारी होती. त्याचे दुकानची रु. १००० ची हुंडी घेऊन त्यानें भुगांवचा वसूल पाठविला. त्यास हुंडणावळ व बटा मिळून १४० रु. खर्च आला. हल्लीं इतके पैसे पोस्टल मनीऑर्डरीनें किंवा चेकनें पाठविण्यास फारच थोडा खर्च येतो. रघूजीनें

नजरपट्टीबद्दल ७५० रु. घेतले हा हिशोब गद्रे यांनीं १७४४ मधील नं. २ च्या पत्रांत दिला आहे. या वेळीं रघूजी वणी येथें लढत होते. हें ठाणें चांद्यापासून १ मजल आहे. वणी हें वर्धा नदीच्या कांठीं आहे. रघूजीकडून नाहक घेतलेल्या पैशा-बद्दल दाद मागण्यासाठीं गद्रे रघूजीकडे गेला होता, कृष्णाजी वामन खरे निर्मळेस होते तिकडेच शंकराजी कान्होस वसुलीस पाठविलें होतें. नं. ९ चें पत्र शंकराजी कान्होनें भुगांवाहून लिहिलें असून त्यांत झुलाजी जगन्नाथ देशमुखावर विश्वास ठेवल्यामुळें वसुलाचे पैशांत कसें नुकसान झालें याचें वर्णन केलें आहे तो स्वतःस देशमुखी व पाटीलकी या वतनांच्या सनदा मागत आहे. 'स्वामी जिकडे वळतील तिकडे हत्ती देतील' ही म्हण यांत आहे. गद्रे यांच्या सांगण्यावरून झुलाजीस वैद्यांनीं पाटीलकी दिली. एकाच मालकाचे कारकून एक-मेकांचें उणें कसें काढतात याचा नमुना या पत्रांत सांपडतो. नं. ११ मध्यें हरी रघुनाथ जोग दिमत रघूजी भोसले हा वैरागडाहून विश्वनाथभटांस, रघूजी या सालच्या बंगालच्या स्वारींत जात असतां वैद्यांच्या वसुलाबाबतींत झालेले घोटाळे उलगडण्यास त्यांचे कारकून नारोपंत व गोपाळपंत गद्रे व शंकराजी कान्हो, रघूजीला भेटण्यास आल्याचें कळवितो. यांत हा विश्वनाथभटांस नागपुरास येण्याबद्दल लिहीत आहे. हा रघूजीबरोबर १७४४ मध्यें देऊर इनाम गांवीं चंदाखानाच्या पैशाच्या ठरावाच्या वेळीं हजर होता. नं. १२ चे पत्रांत चाफळचे लक्ष्मणबाबा स्वामी (रामदासांचे भाऊ गंगाधरस्वामी यांचा नातू) वैद्यांना दासनवमीच्या उत्सवाचें अगत्यानें निमंत्रण देत आहे. नं. १६ ह्या पत्रांत राघोबा दरवे वैद्यांना रु. १,००० चिपळूणच्या बंदराच्या मक्त्याबद्दल आंग्र्यांस देण्यासाठीं तानशेट तेल्याबरोबर पाठवावें असें लिहीत आहे. हा नांदिवड्याचा राहणारा असून श्रीकारापुढें 'कऱ्हाटेश्वर' व पत्राच्या शेवटीं विनंतीच्या पुढें 'लक्ष' असे शब्द लिहितो. नं. २० मध्यें विठ्ठल अण्णाजी नागपुराहून तिकडील वसुलासंबंधीं हकीगत कळवितो. रघूजी संबळपुराकडे गेला आहे व आवजी कवडे देवगड प्रांतीं येणार ही बातमी त्यांत लिहिली आहे. कुणबिणी पाठविण्याबद्दलही मजकूर यांत आहे. नं. २७ हें पत्र सिंहगडचे किल्लेदार खंडो मल्हार यानें लिहिलें आहे. या पत्रावरून विश्वनाथभट यांस देवी येऊन आतां ते बरे झाले आहेत असें समजतें. किल्लेदार यांस वैद्यांचें देणें होतें तें फेडण्यास मामलत मिळवून घ्यावी असें तो म्हणत आहे. नं. ३७ चें पत्र प्रांत देवगडचा सुभेदार आप्पाजी जिवाजी यानें नागपुराहून लिहिलें आहे. यानें साताऱ्यास रघूजीस २ लक्ष १० हजार देऊन मामलत मिळविली, त्यास १॥ वर्षे झालें. या मुदतींत जो वसूल झाला त्यापैकीं १ लक्ष १० हजार विसाजी गोविंदाचेमार्फत सरकारांत भरलें. मल्हारराम घारपुरे यांनीं हमी दिली म्हणून ८५००० रुपये दिले. शिवाय शिबंदीचा रु. ४५००० खर्च जाहला व समाईक खर्च रु. १। लाख झाला. रसदेच्या म्हणजे सैन्याच्या खर्चासाठीं रु. ६०,००० मिळाले होते.

सौ. सकवारबाई, जानोजी भोसले, जिवराव मोहिते, व तुळजोराम यांनीं गेल्याचे-मागील श्रावणांत मामला काढून घेण्याचा विचार केला व ते पैसे सरकारांत घेण्याचें ठरविलें होतें. अप्पाजीनें त्यांस सांगितलें, मी मामला सोडीत नाहीं, आम्ही १०० ब्राह्मण येथें आहोंत, तुम्ही आमच्या कमाविसदारास मामलत करूं दिली नाहीं तर तुमच्या घरापाशीं बसून प्राणत्याग करूं. तुमची कचेरी रक्तबोंबाळ करूं. दोन महिने अप्पाजीनें अशा निग्रहानें दिवस काढल्यावर तडजोडीस येऊन त्यांनीं २० हजार देण्याचें कबूल केलें व आलेला प्रसंग विल्हेस लावला. कोन्हेरपंत कोलटकर, पुरुषोत्तमभट शेवडे यांचेकडील रकम मिळाली नाहीं. कोन्हेरपंत. भोसल्याबरोबर बंगाल्यांत गेले व पुरुषोत्तमभट वारले. विसाजी गोविंद हे राज्यकारभारांत निर्माल्याप्रमाणें आहेत, तेव्हां आप्पाजी जिवाजी वैद्यांस म्हणतो कीं, तुमच्याशिवाय आम्हांस प्रसंगांतून वांचविणारा कोणी नाहीं. त्यानें मार्गशीर्ष मासीं जमाबंदी झाल्यावर हा प्रयत्न करून वैद्यांस १००० देण्याचें कबूल केलें. सौ. सकवारबाईसाहेब, जानोजीबाबा, जिवराव मोहिते व तुळजोराम व विसाजी गोविंद यांजला महाराजांकडून ताकीदपत्रें पाठवून पैसे वसूल करावे, असा अप्पाजीपंतानें वैद्यांना सल्ला दिला आहे.

पत्रें (वैद्यांनीं लिहिलेलीं):—नं. ३ हें पत्र वैद्यांनीं भवानजी भांबले यास लिहिलें आहे. त्याला तुळोजी आंग्र्यास लिहिलेलें पत्र जयगडास अमलदाराकडे देण्याला लिहिलें आहे. अमलदार तेथें आंग्रे नसले तर पत्रें विजयदुर्गास रवाना करतील. नं. ३५ चें पत्र विश्वनाथभटांनीं कोंकणांतून बाळंभटांस लिहिलें आहे. ते पुढें येथील अनुष्ठान संपवून तुळोजीस भेटण्यासाठीं विजयदुर्गास जाणार होते. बरोबर सौ. उमाबाई व बापू होता त्यांस माखजनास पाठवून दिलें होतें. परत जाण्यास साताऱ्याहून पालखी तेथें मागविली होती. आंबरसेट कोबडा बरोबर देऊन तट्टें, खेंचरें व बैल पाठविण्याबद्दल त्यांना लिहिलें होतें. हा सरंजाम माखजनास आल्यावर ते सौ. उमाबाईस घेऊन साताऱ्यास येणार होते. खेंचरें ओझें वाहण्यासाठीं पूर्वीं वापरीत असें दिसतें. पत्राची तारीख बरोबर नसावी असें वाटतें.

पत्रें (इतरांचीं):—यांतील तीन पत्रें नारो अनंत गद्रे यांनीं लिहिलीं आहेत. नं. १३ चें पत्र वऱ्हाडांत दुष्काळ असल्यामुळें वैरण महाग झाली, त्याचा दर इकडील सध्यांच्या दराशीं ताडून पाहण्यासारखा आहे. कडब्यास शेंकडा ३ रु. व हरभऱ्यास दुसेरी पायली दर खंडीस ३० रु. असा भाव होता. वैद्यांचीं जनावरें तिकडे होतीं म्हणून त्यानें नं. १९ चें पत्र करकरे यास लिहिलें होतें. गोवलकोट व अंजनवेल तुळोजीनें घेतल्याची बातमी त्यास कळली, पण रत्नागिरी व जयगडची बातमी न लिहिल्यामुळें तो दोष देतो. वरवड्याचें व रीळचें देवालय बांधण्यासाठीं शिवभट सांठ्यानें वैद्यांना पैसे पाठविले होते, म्हणून तीं देवालयें बांधून झालीं किंवा नाहीं त्याबद्दल साठे चौकशी करीत होते, हा मजकूर त्यांत लिहिला आहे. नं. ३१ चे पत्रांत करकरे यास त्यानें कळविलें आहे कीं, रघूजी भोसले विश्वनाथभटांवर नाखुष

झाल्यामुळें वसुलास अडथळा येतो, म्हणून त्यांनीं तिकडे जरूर जावें हें बरें. नं. २१ च्या पत्रांत शिवाजी चौधरी कटक येथून लिहितो कीं, मकसुधा (मुर्शिदा) बादेस सटवाजी व रायाजी जासूद गेले होते; पण रायाजी गोळी लागून मेला. डाक्याचा हसनमुलीक सुभेदारही मारला गेला.

(ई) हिशेब :—विश्वनाथभट साताऱ्याहून कोंकणांत गणपतीपुळयास गेले, त्या वेळीं त्यांनीं केलेल्या खर्चाची ही नं. ४१ ची यादी आहे. यांत कोणत्या दिवशीं कोठें मुक्काम केला हें दिलें आहे. मुक्कामाचीं नांवें :—पाली, चाफळ, मटोसी, मलाघाट, संगमेश्वर, आंबेड खुर्द, कोतवडे व गणपतीपुळें. पुढचे खर्चांचे बंद मिळाले नाहींत.

(उ) नं. ४० मध्यें बाबुराव वैद्य यांची जन्मपत्रिका आहे. तिच्या पुढचें पान मिळालें नाहीं.

(ऊ) अमात्य :— भगवंतराव वैद्यबंधूंस नं. ८ मध्यें लिहितो कीं, कोल्हापूरचे राजे व राणीसाहेब, अर्जोजी यादवाच्या तंत्रानें वागतात. त्यांचा बेत, यमण्णा चिकोडीकर, राणोजी घोरपडे कागलकर यांची व आमची कुरापत काढून त्रास देण्याचा आहे. गंगाधरपंत प्रतिनिधीस बोलावून त्याबरोबर ठरल्याप्रमाणें न वागल्यामुळें त्यांचा उपमर्द झाला. श्रीपतराव महाराजांकडे आले आहेत, त्यांच्याबद्दल काय विचार केला तो कळला असेल. अंजनवेल व गोवलकोट तुळोजीनें घेतले, हें कळलें असेल. भगवंतराव वतनांचीं राजपत्रें मागत आहे. वृद्धापकाळ होईपर्यंत छत्रपतींनीं कांहीं न दिल्यामुळें वैतागून यात्रेस जाण्याचा बेत करणार म्हणत आहे. वैद्यांनीं पालखीची दांडी मागितली होती, ती त्यानें पाठविल्याचें यांत लिहिलें आहे; इतर पत्रांप्रमाणें यांत आपल्या हलाखीचेंही वर्णन आहे. नं. ३८ च्या पत्रांत भगवंतराव लिहितो कीं, कोल्हापूरच्या सौ. राणी जिजाबाई यांनीं अर्जोजी यादवास पुत्र मानून आपाजी शितोळे व यमण्णा चिकोडीकर यांबरोबर सख्य करून इंगली घेतली. राणोजी घोरपडे सेनापति व निपाणकर यांना बोलावून आणून कागल, मुरगूढ, टिकपुरली हीं गांवें घेतलीं व नंतर आम्हांवर चालून येण्याचा बेत चालला होता. मुरारराव घोरपड्याचा भाऊ दौलतराव यांचें लग्न खासखेलच्या मुलीबरोबर माघ मासीं करण्याचें ठरल्याची बातमी यांत कळविली आहे. वैद्यांनीं या बातम्या महाराजांच्या कानांवर घालाव्या असा उद्देश अमात्याचा होता. संताजी घोरपड्यास ममलकतमदार हा किताब होता. हिंदुरावही तोच होता. तो लग्न ठरविण्यासाठीं गेला होता.

(ऋ) भोसले :—नं. १०·मध्यें रघूजी भोसले, अप्पाजी जिवाजी, सुभेदार प्रांत देवगड यास लिहितात कीं, विश्वनाथभट वैद्यांस दरबारखर्चाबद्दल रु. दोन हजार पोंचले नाहींत ते त्यास बाकी न ठेवतां देऊन टाकावे. पत्रावर शिक्कामोर्तब व शेवटीं स्वतःचें ' बहुत काय लिहिणें ' हें वाक्य आहे. नं. १४ जानोजी भोसल्याचें विश्वनाथभटांस पत्र आहे. यांत महाराजांनीं १७४२ च्या सप्टेंबरांत पंतप्रधान व रघूजी

यांच्या हद्दी ठरवून देऊन सख्य केलें तरी त्यांचा सरदार आवजी कवडे व जयप्पा शिंदे यांनीं वऱ्हाड प्रांतीं येऊन गांवांची जाळपोळ करून लुटालूट केली व २० हजार रु. नेले, या कृत्यांचें वर्णन यांत आहे. जानोजीनें फौजेसह जळगांव-जामोदकडे खान-देशच्या हद्दीवर पेशव्याच्या मुलखांत जाऊन त्यास कांहीं उपद्रव दिला नव्हता. ही हकीकत वैद्यांनीं महाराजांच्या कानावर घालावी म्हणून जानोजीनें लिहिली आहे. पेशवे व रघूजी यांचा तंटा मिटविण्याच्या कामीं वैद्य मध्यस्थ असावेत. जानोजी हा रघूजीचा सर्वांत वडील मुलगा सौ. सुलाबाईपासून झालेला होता. रघूजीनंतर जानोजीस गादी मिळूं नये म्हणून त्याच्याबरोबर मुधोजी भांडत होता. हा वडील स्त्री सगुणा-बाई हिजपासून झालेला होता. पत्रावर जानोजीची मुद्रा व शिक्का आहे. याचे एका पत्राचा फोटो नागपूर प्रांताच्या इतिहासांत आहे व धुळ्याच्या रा. भटांनीं 'मुद्रांचें प्रदर्शन' म्हणून लिहिलेल्या लेखांत शिक्क्यांतील मजकूर दिला आहे. दोहों-तील शिक्क्यांत व या पत्रावरील शिक्क्यांत फरक आहे. काळ्यांनीं व भटांनीं जानोजी रघूजीचा शिक्का वापरीत असे, त्याचा शिक्का निराळा नव्हता असें लिहिलें आहे. नं. २२ मध्यें रघूजी वैद्यांना कटक कसें घेतलें हें कळवीत आहे. येतांना देवगड प्रांताचा बंदोबस्त करून धरमतरी व रायेपूर संस्थानांतून संबळपूर डावे बाजूस टाकून फाल्गुनांत कटकला तो आला. अलीवर्दीच्या लोकांस किल्ल्याबाहेर रघूजी आल्याची बातमी कळतांच ते किल्ल्यांत शिरले. रघूजीनें मोर्चेबंदी करून त्यांस जेरीस आणलें व किल्ला हस्तगत केला. पुढें रघूजी मूर्शिदाबादेस गेला. नं. २३ मध्यें रघूजीनें त्याच दिवशीं कटक किल्ला घेतल्याची हकीकत महाराजांना कळविण्यासाठीं वैद्यबंधूंना लिहिली आहे. अलीवर्दीचा दिवाण जानकीराम व त्याचा पुत्र दुलभराम हे दोघे पकडल्याचा मजकूर यांत जास्त आहे व तो पत्रांत रघूजीनें स्वतः लिहिला आहे. दरबारी कामाबद्दल सर्वस्वीं रघूजीनें वैद्यावर भरंवसा ठेविला होता.

(ऋ) सोमवंशी—नं. ५ चें पत्र प्रतापजी सोमवंशीनें वैद्यबंधूंस लिहिलें आहे. प्रतापजी व आप्पाजी हे संताजीचे मुलगे असून आप्पाजी जरी धाकटा होता तरी त्यास सरलष्करी मिळाली होती. या वेळीं प्रतापजी आजारी होता. यामुळें त्यास अंजनवेल व गोवळकोटच्या मोहिमेवर जाणें शक्य नव्हतें. म्हणून तो वैद्यांना, ही मोहीम तूर्त रहित करण्याचें ठरवावें म्हणून लिहीत आहे. सोमवंशीचा दिमत बाबूराव रघुनाथ हा वैद्यांकडे प्रतापजीनें पाठविला होता. त्याचें आडनांव देवस्थळी असावें. या वेळीं अप्पाजी भेलशाच्या मोहिमेवर गुंतला होता. नं. २४ मध्यें अप्पाजी सोमवंशी सरलष्कर बुंदेलखंडांत भेलशाचे मोहिमेवर असतां त्यास वैद्यांचें पत्र मिळालें त्याचें उत्तर त्यानें माळव्यांत गेल्यावर लिहिलें, तें हें आहे. पैशाच्या दृष्टीनें आपली ओढाताण झाल्याचें त्यानें कळविलें आहे. वैद्यांचें कर्ज त्यास फेडावयाचें होतें.

(ऌ) आंग्रे :—नं. ६ मध्यें तुळाजी आंग्रे सरखेल बाळंभट वैद्यांना अंजन-वेल व गोवळकोट सिद्दयांशीं लढून घेतल्याचें वृत्त कळवीत आहे. पहिला किल्ला बुधवार २३।१।४५ रोजीं व दुसरा किल्ला २५।१।४५ रोजीं २ दिवसांच्या अंतरानें घेतला. त्यानें त्यांचीं नांवें अनुक्रमें गोपाळगड व गोविंदगड अशीं ठेविलीं. नं. १५ मध्यें महाराजांना शिमग्याचें सणासाठीं गुलाल, गुलाबाचें शिसें व खजूर देण्याकरतां वैद्यांचेकडे पाठविल्याचें तो लिहीत आहे. नं. १७ मध्यें तुळोजी वैद्यांना लिहितो कीं, हबशी (शामल) याजबरोबर लढून बाणकोट हस्तगत करून वसविला, हें वृत्त महाराजांस कळवावें, सर्व गड, किल्ले महाराजांचे नांवासाठीं रक्षण करीत आहोत, त्यांची कृपा संपादन करण्याकडेच लक्ष आहे. हें महाराजांचे मनावर त्यास वैद्यांमार्फत ठसवावयाचें होतें. या प्रयत्नांत बकाजी नाईक तुळोजीस मदत करतांना मेला. नं. १८ चें पत्र विश्वनाथभट वैद्यांना अंजनवेलहून केसो त्र्यंबक लिहीत आहे. शाहू छत्रपति तुळोजीकडे विश्वनाथभट वैद्यांस पाठवीत आहे हें कळतांच त्यांस आनंद झाला व त्यानें कोणत्या मार्गानें जावें हें कळविलें आहे. त्यानें त्यांच्याकरतां जयगडास गलबत तयार ठेविलें होतें. नं. ३४. हें पत्र केसो त्र्यंबकानेंच वैद्यबंधूंना लिहिलें आहे. यांत महाराज छत्रपति व सौ. राणी सकवारबाईसाहेब यांचे, यजमाना (तुळोजी) बद्दल काय मत झालें आहे, तें विचारलें आहे ; तसेंच श्रीनिवास पंडितांचा पुढें काय बेत आहे याचीही चौकशी केली आहे. केसो त्र्यंबक यास अंजनवेल घेतल्यावर तेथेंच हबशाच्या अमलाप्रमाणें कारभार चालविण्यास ठेविलें होतें. नं. ४२ चे पत्रांत तुळोजी विश्वनाथभटांस पुळें गणपतीहून विजयदुर्गास बोलावीत आहे.

(ए) हणमंते—नं. १ मध्यें व्यंकटराव गंगाधर हणमंते यांचें पत्र विश्वनाथ-भटांना लिहिलेलें आहे. वैद्यांच्या कर्जफेडीचा तगादा त्याजकडे लागला होता. आपली हीन, दीन स्थिति लिहून तूर्त सोय होण्यासारखी नाहीं असें, तो कळवीत आहे. यांत एक म्हण आली आहे : ' रिणें, हत्या व वैर कोणास सुटलें असें नाहीं ! ' श्रीकारापुढें ' मूलपीठ निवासिनी प्रा ' असें लिहिलें आहे. ' मूलपीठ ' याचा अर्थ कोशांत ' देवता ज्या ठिकाणीं प्रथमतः प्रकट झाली तें स्थान ' म्हणजे ' उगमस्थान ' असा दिला आहे. ' मूलपीठ निवासिनी ' असा शब्द दिलेला नाहीं. ' महापीठ ' म्हणजे पार्वतीच्या शरीराचे तुकडे ज्या ठिकाणीं पडले असें मानतात त्या पवित्र स्थानांपैकीं ३½ पवित्र स्थानें (औटपीठें) १ तुळजापूर, १ मालापूर व ½ कोल्हापूर, सप्तश्रृंग हीं होत. तारीख बरोबर लागली नाहीं.

(ऐ) कोलटकर :—नं. ३२ हें पत्र कोन्हेरराम कोलटकरानें, बंगालच्या स्वारींत रघूजीबरोबर असतांना रामगडाहून वैद्यबंधूस लिहिलें आहे. त्यांत स्वारीची बरीच सविस्तर हकीगत आहे. कटक घेऊन मुर्शिदाबादकडे सेनासाहेब गेले. तेथें पर्जन्य फार म्हणून बरद्वानला मुक्काम केला. तेथें अलीवर्दीचा वकील तहाचें बोलणें करावयास आला. त्याचेबरोबर निळो रघुनाथ वैशंपायन पाठविले. बरद्वानला चिलख

फार म्हणून रामगड प्रांतांतील डोंगराच्या आश्रयास राहिले. निळो रघुनाथ यांचें अलीवर्दीजवळ मूर्शिदाबादेस बोलणें २ महिनेपर्यंत झालें तरी तडजोड होईना. म्हणून तो रामगडाजवळ आला. अलीवर्दीशीं २ महिन्यांनीं दसऱ्यानंतर सामना देण्याचें ठरलें. नं. ३९ चें पत्र कोनेररामानें वैद्यबंधूंस सहस्राबजवळ मुक्काम असतांना लिहिलें आहे. यांतही बंगालच्या स्वारीची हकीगत आहे. बंगाल प्रांतांत ५ महिने काढून स्वारी शोणभद्रतीरीं भोजपूर प्रांतांत आली. महिनापंधरा दिवस राहून मकार ग्रामीं (मूर्शिदाबादेस) जाणार आहेत. रघूजी वैद्यांच्या भरंवशावर इकडील कार्यभाग उरकीत आहेत. ही स्वारी भास्कररावाच्या खुनानंतर सूड घेण्यासाठीं असावी.

(ओ) विसाजी गोविंदः— यांचीं २ पत्रें नागपुराहून वैद्यबंधूंना आलीं आहेत. दोहोंत बंगाल्यांतून आलेल्या रघूजीच्या स्वारीची हकीगत आहे. कोनेररामानें रामगड व सहस्राव येथून लिहिलेल्या हकीगतीप्रमाणेंच ही आहे (नं. ३ व ३९ पहा). दुलभरामास पकडून रघूजीनें आपल्याबरोबर मूर्शिदाबादेस नेलें होतें, असें नं. २९ च्या पत्रांत आहे. नं. ३१ मध्यें श्रीमंत व तीर्थरूप यांचीं पत्रें आलीं म्हणून लिहिलें आहे. तीर्थरूप म्हणजे विसाजीचे वडील असावेत व ते रघूजीबरोबर बंगाल्यांत गेले असें होत आहे. विसाजीचें आडनांव समजत नाहीं.

(औ) बाबूजी नाा बारामतीकरः—नं. ३६ चें पत्र बाबुराव सदाशिव यांचें विश्वनाथभटास आहे. त्यानें त्यास दरसालचें वेतन रु. १,००० देण्याचें ठरवून फडनिशी दिल्याचें यांत लिहिलें आहे. पण याचा बोध बरोबर होत नाहीं. या पत्रांतील बाबूराव सदाशिव हा बाबूजी नाा नव्हे कीं काय ?

(अं) मनोहरः—यांचे दुसरें आडनांव फके ही आहे. तें कसें व केव्हां पडलें समजत नाहीं. नं. २५ चें पत्र रामचंद्र विठ्ठल यानें इमेदहून बाळाजी हरी मनोहर यास लिहिलें आहे कीं, विश्वनाथभटांकडून आमची खुशाली कळली असेल, आम्हांस बंगाल्यांत जावें लागणार असें दिसतें. नं. २६ चें पत्र दोघांनीं वैद्यांस रतनपुराहून लिहिलें आहे. मोहनसिंगाकडून रु. २५,००० येणें ते मिळाले नाहींत. रघूजी कटक सर करून बंगाल्यांत गेले, तिकडे आम्हीं जावें कीं काय तें कळवावें, असा मजकूर त्यांत आहे.

१७४६

(अ) आज्ञापत्रें :—नंबर ११ हें आज्ञापत्र छत्रपतींचे खाजगी कारभारी पंत राजाज्ञा यांचें आहे. सौ. राणी सकवारबाईंची मुलगी सौ. गजराबाई इजला मल्हारराव बांडे यास दिली. त्या लग्नांत अमात्य गदाधर प्रल्हाद आले होते त्यांच्याबरोबर त्यांचे जे आश्रित ११ जण आले होते त्यांस शिधा देण्याबद्दल लिहिलें आहे. हा

शिर्के २ शिपायांचा दोन वेळचा २२ असामींचा मंजूर झाला आहे. नं. १९ हें आज्ञापत्र पंतप्रधान नानासाहेब यांचें आहे. चिमाजी अप्पांची मुलगी चि. सौ. बयाबाई इचें लग्न गंगाधर ना॥ ओंकाराशीं झालें त्यासाठीं लागणाऱ्या सामानाबद्दल कान्हाटी गांवाकडून रु. २५ यावयाचें ठरलें असतां आले नाहींत, म्हणून मोकदमास पैसे घेऊन पुण्यास येण्याबद्दल हा हुकूम आहे. बयाबाई ही अन्नपूर्णाबाईची मुलगी होती. तिचे वडिलांचें नांव मोरो भिकाजी थत्ते होतें. हें माव्याच्या मराठी दफ्तरांत पान ७७ मध्यें दिलें आहे. नं. २० मध्यें कान्होजीराजे शिर्के यांचे कोंकणांतील सावर्डे गांवचें मोकादमास लिहिलेलें आज्ञापत्र आहे. छत्रपतिमहाराजांनीं खंडकर बराण्यास या गांवांतील वसुलाबद्दल जे हक्क दिले आहेत, ते चालविण्याचे बाबतींत हरकत आणूं नये, असें त्यांत आहे. लारी हें नाणें कोंकणांत चालत असे. यावर शिरक्यांचा शिक्कामोर्तब आहे. त्यांतील मजकुरावरून शिरके हे दाभोळ प्रांताचे देशमुख सुभेदार होते. खंडकरांना ३८ गांवचा वसूल रु. १४१ मिळत असे. नं. २५ हें दस्तक पंतप्रधानांचें दिमत आवाजी कवडे यांनीं दिलें आहे. वऱ्हाडांतील उमरखेडाहून हरी कृष्ण काणे यांची बायकामंडळी देशी यावयाची होती त्यांचेबरोबर नारो अनंत गद्रे आहेत. त्यांस वाटेच्या सरदार व हवालदार यांनीं सुखरूप पोंचविण्याची खबरदारी घ्यावी, म्हणून हा हुकूम आहे. उमरखेड व उमरेड हीं निरनिराळीं गांवें आहेत. नं. ३८ हें शाहूमहाराजांचें आज्ञापत्र अंताजी जाधव दिमत सेनासाहेबसुभे यास आहे कीं, प्रतिनिधींना इनाम गांवें वऱ्हाडांत दिलेलीं आहेत, त्यांच्या वसुलास त्यांना हरकत येतां कामा नये. शेवटची ओळ महाराजांच्या हातची आहे. नं. ४० हें दस्तक रघूजी भोसले यांनीं काढलें आहे. रा. विश्वनाथभट वैद्य आपलें कापड व इतर सामान ५० बैलांवरून साताऱ्यास नेत आहेत. वाटेच्या सरदारांनीं व अमलदारांनीं जकातीसंबंधीं त्यास तगादा लावूं नये असा त्याचा आशय आहे.

(आ) पत्रें (वैद्यांस आलेलीं):—नं. १३ चें पत्र नारो रघुनाथ थोरात यानें वैद्यबंधूंना लिहून, त्यांत त्याच्या भावाच्या सामानाची चोरी पावसवरून येत असतां झाली, ती पकडण्यास मदत करावी, अशी विनंति केली आहे. वैद्य हे कोंकणांत बावडे घाटानें येणार हें त्यास कळलें होतें. याच सुमारास त्या घाटांत वाण्याची मुलगी चोरून नेली होती. तेच चोर थोराताच्या लुटींत सामील होते अशी बातमी लागल्यामुळें वैद्यांना हें पत्र त्यानें लिहिलें आहे. सामानाची किंमत ९०० रु. व रोख ३१८८- एवढ्याचें नुकसान झालें. चोरींत दोघांचें सोवळें गेलें, म्हणून त्यानें रामचंद्रपंत करकऱ्याकडून जुनें अगर नवें सोवळें मागितलें आहे. नं. १८ मध्यें पुरवणी पत्र रघूजीनें किंवा बापूजी नायकानें कर्नाटकच्या मालमतीविषयीं विश्वनाथभट वैद्यांस लिहिलें आहे. देवराव लपाटे, जानोजीराव निंबाळकरामार्फत ती साध्य करण्याची खटपट करण्यासाठीं साताऱ्यास महाराजांकडे गेले होते. सौ. राणीसाहेबांनींही

५

त्यासाठीं नबाबाकडे वकील पाठविला होता. अजून निकाल लागला नाहीं, तोंपर्यंत फत्तेसिंग भोसल्याकडून कांहीं मदत मिळाल्यास प्रयत्न करण्याबद्दल पत्रांत सूचना आहे. नं. २५ मध्यें लंबोदर धुंडिराज यानें पटणाहून बंगालच्या स्वारीची हकीगत विश्वनाथभटांस कळविलेली लिहिली आहे. त्यास असें कळलें कीं, आपाजी सोमवंशीस ३ जखमा झाल्या, त्याजबरोबर रायाजी पांढरे, येसाजी अटोळे, आबाजी शिंदे व हरजी शिंदे आहेत, ते मुस्ताफाखानाच्या डेऱ्यांत असून त्यांच्यासाठीं रोज १०० रु. खर्चास मिळतात, तुळजोपंतांनीं बैरागी पाठवून खरी बातमी मागाविली आहे. नं. २९ हें पत्र आनंदराव सरवदेव सेनांकर्ते यांनीं विश्वनाथभटांस लिहिलें आहे. सखदेवांचे मामा कृष्णाजी भास्कर होते. ते रघूजीचे नोकर होते. ते गेल्या श्रावणांत वारल्याचें त्यांच्या जांवयांनीं लिहिलें आहे. भोसल्यांनीं त्याच्या मिंडेमाडेनें त्यास कर्ज दिलें होतें, हें सौ. राणीसाहेबांस कळतांच त्यांनीं त्याच्याकडे हुजरे व राघो अनंत कारकून पाठविले आहेत. म्हणून सखदेव विश्वनाथभटांस लिहितात कीं, तुम्ही आमचे नातलग आहांत, या संकटांतून सोडवावें. सखदेव वैद्यांना मामा म्हणतात तेव्हां सखदेव यांचें नातें असलें पाहिजे.

पत्रें (वैद्यांनीं लिहिलेलीं):—नं. ५ मध्यें बाळंभटांनीं नारो अनंत गद्रे यास, महाराजांचे घरचें लग्न म्हणजे सौ. सकवारबाईची मुलगी सौ. गजराबाइचें लग्न मल्हारराव वांडे याबरोबर होतें, त्यासाठीं त्याचेकडून कान्हाटीहून कांहीं सामान आणविण्यासाठीं हुजरे गेले होते त्यांस सामान देण्याबद्दल लिहिलें आहे. कान्हाटीचा पाटील त्यासाठींच साताऱ्यास गेला होता. नं. २५ च्या पत्रांत बाळंभटांनीं विश्वनाथभटांस लिहिलेला दरबारचा मजकूर फार महत्त्वाचा आहे. रघूजी व फत्तेसिंग भोसले यांची तेढ त्रिचनापल्लीहून चंदासाहेबास आणला तेव्हांपासून होती. विश्वनाथभट या वेळीं रघूजीकडे नागपुराकडे गेलेले होते. तेथें या दोघांची तेढ मिटविण्याबद्दल रघूजीचें पत्र त्यास आलें होतें. फत्तेसिंगास चांदे राहावयास द्यावयाचे, वऱ्हाडपैकीं ५ महाल फत्तेसिंगानें रघूजीस द्यावयाचे व बाकीच्या त्याच्या महालांपैकीं निम्मे रघूजीस द्यावयाचे व निमे रायाजीस द्यावयाचे व बाकीच्या महालांची कमावीस फत्तेसिंगानें करावी, असा पूर्वीच ठराव झाला होता तमाच आतां होत असेल तर ठराव करावा, असें बाळंभटांनीं त्यांत लिहिलें आहे. कोनेरपंत कोल्टकर यास घेऊन साताऱ्यास आले असतां महाराजांचे विचारें निकाल होईल, असें ते लिहितात, रघूनाथभट शिपरे (पटवर्धन) व बऱ्हाणजी मोहिते भाऊबीज करून नागपुराकडे जाणार आहेत, त्यांच्याबरोबर रघूजीची बहीण सौ. ठकाबाई (नवलोजी गुजराची स्त्री) जाणार आहे, बापूजी नाईक बारामतीस आहेत, पुढें काय करणार कळलें नाहीं. राणोजी भोसल्याकडील १९ हजारांची हुंडी विश्वनाभटांनीं पाठविली ती मिळाली नाहीं, पेशवे दिपवाळीनंतर बाहेर जाणार, या वेळीं अवर्षणामुळें वाईसाताऱ्याकडे दुष्काळ होता. या बातम्याही त्यांत आहेत. नं. ३६ चें पत्र बाळंभटांनीं साताऱ्याहून

विश्वनाथभटांना लिहिलें आहे. या वेळीं रघूजी व त्याचा चुलतभाऊ (कान्होजीचा मुलगा) रायाजी यांच्या वांटणीचा तंटा चालू होता, तो महाराजांनीं विश्वनाथभटां-कडूनच मिटविला. शाहूची प्रकृति अशक्त असतांना देखील हीं कामें करण्यांत ते गुंतत असत. नं. ३५ मध्यें लिहिल्याप्रमाणें बऱ्हाणजी मोहिते, सौ. ठकाबाई, रघुनाथभट पटवर्धन व कृष्णाजी केशव साताऱ्यास आले होते. ' कोणाचा पायपोस कोणाचे पायीं नाहीं ' ही म्हण नागपूरच्या दरबाराबद्दल विश्वनाथभटांनीं वापरली आहे. बाळंभट लिहितात कीं, रघूजीस साताऱ्यास येण्याबद्दल आग्रह करूं नये ; या वेळीं संताजी ऊ. राणोजी व रायाजी एक होऊन वऱ्हाडांत रघूजीविरुद्ध धामधूम करण्याच्या तयारींत होते, ही बातमी साताऱ्यास नव्हती. त्या तिघांची एकी करण्यासाठीं महाराजांनीं तिघांना साताऱ्यास घेऊन येण्याबद्दल विश्वनाथभटांस लिहिलें होतें. छत्रपति व राणी-साहेब बाळंभटाजवळ विश्वनाथभटांबद्दल विचारपूस करीत. नं. ४६ मध्यें विश्वनाथ-भटांनीं बाळंभटांस उंदरीनजीक वैरागडाहून लिहिलेलें पत्र आहे. यात घरगुती मजकूर बराच असून रायाजी व रघूजी यांची समजावीस केल्याची महत्त्वाची बातमी आहे. नारोपंत गद्रे व विश्वनाथभट ८ । १५ दिवसांनीं देशीं जाणार, असेंही यांत आहे.

(इ) यादी : —नं. १ मध्यें विश्वनाथभटांनीं महाराजांकडून ज्यांस ताकीद पत्रें घ्यावयाचीं त्यांची यादी आहे. यांत ३ माणसें आहेत. १. महादजी शिंदे—यांनीं जालनापूर परगण्यांत जी नासधूस केली ती त्या परगण्याच्या होणाऱ्या वसुलांतून भरून द्यावी अशा हुकुमाचें त्यांचा मुखत्यार नरहर लक्ष्मण यास पत्र. २. हणमंतराव अटोळे-सफेतजंग बहादूर यांजकडून परगण्याचा वसूल करतांना लोकांस त्रास होतो तो होतां कामा नये असें त्यास पत्र. ३. बाजी हरी सुभेदार, परगणे सुपे—हे वैद्यांच्या कान्हाटी इनाम गांवच्या लोकांस त्रास देतात म्हणून तसा त्रास न देण्याबद्दल त्यांस पत्र. नं. २१ ही बाळंभट वैद्यांनीं भिकंभटांच्या मुंजींत देहेनगी म्हणून कापडचोपड ज्यांस दिलें त्यांची यादी असून कापडाचे प्रकार कोणते व नग किती दिले याचा तपशील यांत आहे. यांतील स्त्रिया व पुरुष ह्यांचा शाहूमहाराजांशीं नात्याचा किंवा घरोब्याचा संबंध असला पाहिजे. नुसतीं स्त्री—पुरुषांचीं नावें छापलीं आहेत. कापडाची यादी दिली. ही यादी सौ. सकवारबाईनीं सौ. गजराबाई (मुलगी) इच्या लग्नांत नातेवाइकांना दिलेल्या देहेनगीबद्दलची असण्याचा संभव आहे. नं. २२ मधील यादी बाळंभट वैद्यांच्या भिकोबाच्या मुंजींत ज्यांनीं वैद्यांना अहेर दिले त्यांची आहे. यांतही वैद्यांच्या विशेष घरोब्याच्या माणसांचीं नांवें आहेत. त्यावरून त्यांचा कोणाशीं परिचय विशेष होता हें कळून येतें. अहेरांत कोणतीं सणगें आलीं याचा यांत तपशील आहे, तो छापला नाहीं. नं. २७ मध्यें विश्वनाथभटांना आषाढांत कोणाकडून कोणते पोषाख आले त्याची यादी आहे. काय कारणानें हे मिळाले समजत नाहीं. यांत मोठमोठ्या सरदारांचीं नांवें आहेत. नं. ४२ मध्यें विश्वनाथभटांचीं रहाटगांव परगणे

पेठ यांत वऱ्हाडच्या मोकादमास लिहिलें कीं, यंदांचा वसूल करण्यास गोपाळ अनंत गद्रे येतील त्यास मदत करून त्यास गांवखर्चांतून पोटास द्यावें.

(ई) हिशोब— नं. १५ मध्यें विश्वनाथभट गोवळकोटास गेले असत झालेला खर्च दिली आहे त्यावरून ते तिकडे गेल्याचें निश्चित ठरतें. नं. २४ मध्यें वैद्यांनीं पंतप्रधान नानासाहेब यास दिलेल्या रु. १५,००० चा उल्लेख आहे.

(उ) आमात्य— नं. ९ चें पुरवणी पत्र भगवंतरावानें शाहूमहाराजांस लिहिलें आहे. पत्रांतील सर्व मजकूर त्याच्या हातचा आहे. यांत कोल्हापूरची राणी सौ. जिजाबाई इच्या कारभाराची हकीगत आहे. दौलतराव घोरपड्यांचें लग्न कोल्हापुरास झालें. बराच खर्चवेंच महाराज व राणीसाहेब यांनींच केला, पण बोलल्या बोलाप्रमाणेंच न वागल्यामुळें लग्नांत रुसवारुसवी झाली. सर्व कारभार अर्जोजी यादवाच्या सल्ल्यानें चालला होता. वतनी खेडीं दिलीं नाहींत, गंगाधरपंत प्रतिनिधि यास नेऊन पेशवाई देतों म्हणून सांगितलें होतें, दोन महिने राहून कांहीं मिळालें नाहीं म्हणून विशाळगडास गेले, हा मजकूर यांत आहे. आणखी अशी बातमी महाराजांस कळविण्यासाठीं वैद्यांना लिहिली आहे कीं, सोंधेकर, वाडीकर सावंत व गोविंद ठाकूर यांनीं एकत्र होऊन अण्णाजी परभूस दगा केला, त्यास सोंधेकराकडून पकडून नेलें. नं. १० च्या पत्रांत भगवंतराव मुलाच्या लग्नासाठीं वैद्यांना पैसे मागत आहे. तो म्हणतो, तुमचे वडिलांनीं आमचा सांभाळ केला, इमान शफत दिली, तुम्हींही दिली, पण आमचे ऊर्जित झालें नाहीं. भास्करभटांनींहि या घराण्यास पूर्वी मदत केली होती असें दिसून येतें. वैद्यांच्या घरीं भिकंभटांची मुंज व अनुबाईचें लग्न होतें. गरिबीमुळें भगवंतरावास त्यांच्या कार्यास हजर राहतां आलें नाहीं. महाराज आमचें हित न करतां कोल्हापूरच्या राजावर सोंपवितात याबद्दल तो त्यांना दोष देत आहे. पत्र वाचनीय आहे.

(ऊ) भोसले :—नं.२८ हें पत्र महाराजांचा हवालदार, महालभांडारगृह खंडोजी गोगवले यानें रघूजीस लिहिलें असून वैद्यांना रु. ८५० देण्याबद्दल त्यांत मजकूर आहे. रघूजीकडून दरसाल रुपये २ लाख यावयाचे त्यांत हे वजा पडावयाचे आहेत. हे रुपये बंगालच्या वसुलांतून असावे. पत्रावर गोगवल्याचा चौकोनी 'श्रीमोर्तबसुद' असा मोर्तब आहे व 'हे विनंति' हे शेवटचे शब्द त्याच्या हातचे आहेत. याचीं पैशासंबंधींचीं पुष्कळ पत्रें आहेत व लिहिणारा एकच कारकून असावा. त्याच्या वळणावरून याचीं पत्रें ठरवितां येतात. श्रीकारापुढें स्वतः 'रामोजयत' हा शब्द लिहिला आहे. नं. ३० मध्यें विश्वनाथभटांनीं छत्तीसगडाच्या दरबारखर्चाबद्दल रघूजींनीं देवविलेल्या रु. २,००० ची वरात रघूजीचा लेकावळा मोहनसिंग याजकडे देऊन पत्र घेऊन येणारास रु. १०० मुजरा देण्याबद्दल लिहिलें आहे. अशा चिठ्या किंवा वराती ज्याबरोबर पाठविल्या असतील त्यांचीं नांवें न लिहितां नांवाची जागा मोकळीच यांत आहे. असें कां असावें समजत नाहीं. कदाचित् पत्र लिहितांना कोण

पाठवावयाचें, हें ठरलेलें नसावें. नं. ३१ मध्यें श्रीपतराव प्रतिनिधि याची स्त्री सौ. राधाबाई वारल्याची तारीख रघूजी भोसल्यांना कळविली आहे. श्रीपतराव २५।११।७६ रोजीं साताऱ्यास वारले. नं. ३२ मध्यें कान्होजी भोसल्याचा मुलगा रायाजी यानें रघूजीस बंगालच्या स्वारींतून परत आल्यावर मामहून पाठविलेलें पत्र आहे. रघूजी बंगाल्यांतून विजयी होऊन आल्याबद्दल त्याचें यानें अभिनंदन केलें आहे. त्यानें पावसाळा संपल्यावर भेटण्यास येतों असें कळविलें आहे. त्या भेटींत तो आपल्या देण्याघेण्यासंबंधीं पुढें काय करावयाचें हें ठरविणार आहे. गोपाळराव व राघो सुरो यांस रघूजीनें बोलावलें होतें. पे. द. २०.१५ मध्यें यांचीं नांवें कान्होजीस पकडण्यासंबंधानें आलीं आहेत. गोपाळराव प्रकृति नीट नसल्यामुळें साताऱ्यास राहिले आहेत, दसरा करून येणार आहेत, राघो सुरो यास पाऊस थांबला म्हणजे पाठवूं व आम्हीही भेटण्यास येऊं असें त्यानें लिहिलें आहे. नं. ३३ मध्यें विश्वनाथ-भटांस रघूजी लिहितो कीं, साबाजी भोसल्याचा मुखत्यार व कमाविसदार विसाजी गोविंद यास कर्जफेडीसाठीं रु. ३७०० द्यावे. त्यानें हे रुपये प्रांत देवगडच्या मोकदमास द्यावयाचे होते. विसाजी हा बाळाजी गोविंद खेरांचा कमाविसदार होता. (काळे यांचा नागपूर प्रांताचा इतिहास, पान १३२ पहा.) पत्राच्या शेवटीं रघूजीचें स्वतःचें अक्षर आहे. नं. ३४ मध्यें रघूजी प्रांत चांदे याचा सुभेदार महादजी केशव यास लिहितो कीं, वसुलापैकीं रु. २००० दरबारखर्चासाठीं विश्वनाथभटांस द्यावे. नं. ३९ च्या पत्रास पुरवणी आहे, त्यांत रघूजी वैद्यांस कळवितो कीं, आपला चुलता राणोजी यांच्या महालाच्या सनदा महाराजांकडून पाठवाव्या व कान्होजीचा मुलगा रायाजी यानें मुलुखांत धामधूम करूं नये म्हणून महाराजांकडून ताकीद पाठवावी. हें कार्य उरकून वैद्यांस नागपुराकडे बोलावलें आहे.

(ऋ) आंग्रे :—नं. २ मध्यें तुळाजी वैद्यबंधूंना लिहितो कीं, विसाजीपंत महाराजांस व तुम्हांस मला काय पाहिजे ते सविस्तर सांगतील. त्यानंतर त्यास तेथें ठेवून घेऊं नये. त्यानें या पत्रांत वैद्यबंधु राजकीय बाबतींत महाराजांपुढें आपली बाजू चांगली मांडतील असा त्यांवर पूर्ण विश्वास असल्याचें प्रदर्शित केलें आहे. नं. ३ चें पत्र तुळाजीनें महाराजांच्या नांवें लिहिलें असून विसाजी पंतास परत पाठविण्याबद्दल विनंति केली आहे. हें पत्र त्यानें स्वतः सर्व बालबोधींत लिहिलें आहे. नं. ६ मध्यें तुळोजीनें बाळ्यांतील सौ. गजराबाईच्या लग्नासाठीं कांहीं सामान व तिळगुळाच्या २ पिशव्या विसाजीपंताबरोबर पाठविल्याचें वैद्यांना कळविलें आहे. नं. ८ मध्यें तुळोजीनें विश्वनाथभटांस कळविलें आहे कीं, तुम्हास जयगडीं भेटेन व या पत्राच्या पुरवणींत लिहितो कीं, रत्नागिरीस वाटाघाट जाहल्याप्रमाणें कार्य सिद्धीस न्यावें. नं. १८ मध्यें तुळोजी विश्वनाथभटांस कळवितो कीं, माझी गांठ जयगडीं पडेल.

(ॠ) सोमवंशी :—नं. १२ हें पत्र वैद्यबंधूंना लिहून प्रतापजी कळवितो कीं, मालजी शिंद्याचें व त्यांचें सख्य नसल्यामुळें बीडच्या आसपास त्यांच्याशीं चकमक

उखाली. सुलतानजी निंबाळकर व त्याचा मुलगा लढाई देण्यास तयार आहेत. पत्र पूर्ण नाहीं. प्रत्यावरील शिक्का इतर त्याच्या शिक्क्यांहून मोठा आहे. नं. १६ मध्यें प्रतापजी वैद्यबंधूंना कळवितो कीं, मेहेकर प्रांतांत सिरपूर येथें वंजारी यांनीं बंडाळी चालविली आहे, त्यांनीं कांहीं पाटलांनां ठार मारल्याचें कळल्यावर, आपाजी सरलष्कर त्या गांवीं गेला व त्यानें जवळच्या गांवच्या वंजाऱ्यांवर हल्ला करून त्यांचा नाश केला, इतक्यांत रघूजी भोसल्याचे सरदार ५-६ हजार सैन्य घेऊन तेथें आले व त्यांनीं वंजाऱ्यांस त्रास देऊं नये असें त्यास सांगितलें, पण अप्पाजीनें न ऐकल्याकारणानें त्यास सरदारापासून त्रास होऊं लागला, म्हणून वैद्यांनीं त्यास या पेंचांतून सोडवावें असें त्यांत लिहिलें आहे. नं. १७ हें पत्र सोमवंशीचा मुखत्यार बाबुराव रघुनाथ यानें लिहिलें असून त्यांत नं. १६ मधीलच मजकूर आहे. नं. ४५ हें पत्र अप्पाजी सोमवंशीनें शाहूमहाराजांस लिहिलें आहे. तो म्हणतो कीं, परगणे सुपेमधील खेडीं कर्जाचे पोटीं वैद्यांस देऊन टाकलीं नाहींत. त्यांची आपल्याकडे आलेली तक्रार खोटी आहे. त्यांचें देणें रु. ७०० पर्यंत होतें, त्यापैकीं रु. ४०० दिले व बाकीची तजवीज होत आहे.

(लृ) पंतसचिव :—नं. ३७ मध्यें चिमणाजी नारायण सचीव, पंतप्रधान नानासाहेब यास लिहितात कीं, साहोऱ्याच्या येणाऱ्या ऐवजापैकीं वैद्यबंधूंना रु. २५०० द्यावे. हे सचिवांनीं वैद्यास देणें होतें.

(लॄ) नारो अनंत गद्रे :—न ४ मध्यें कान्हाटी गांवाहून वैद्यबंधूंस गद्रे लिहितो कीं, ४ वेठे व १ कुंभार पाठविले आहेत, शिवराम तुकदेवांनीं पाठविलेल्या गुरवाचा बाप आजारी असल्यामुळें त्यास लवकर परत पाठवावा, कुंभार व ४ वेठे यांसही आठ-पंधरा दिवसांपेक्षां जास्त ठेवून घेऊं नये, शेताभाताचा हंगाम आहे. वाड्यांतील हुजरे दामाजी शंकराकडे गांवचा वसूल नेण्यासाठीं आले, त्यांनीं त्यास दिलेला कागद मानला नाहीं म्हणून ते ४ गांवच्या पाटलांस घेऊन साताऱ्यास येतील, रामाजीपंतही येईल व नीट बोलला तर ठीक, नाहीं तर तें गांव परत करावें, कान्हाटीस साता तुळयांचें घर बांधणें तर ३०० रु. लागतील, पंतप्रधानांची पागा सुप्यास आहे, त्यावरील अमलदार इंद्रोजी कदम गवतासाठीं कान्हाटीचे लोकांस उपद्रव देतात, तो देऊं नये म्हणून कदमाकडे कागद पाठवावा, असेंही त्यानें त्यांत लिहिलें आहे. नं १४ वरून नारो अनंत वऱ्हाडांत गेला असावा. रहाट गांवाहून तो या पत्रांत लिहितो कीं, रघूजी माहुरास असून, तहांत निजाम १०।२० हजार रुपये घेत आहे. हंसपुरी गोसावी, शिवाजी दादाजी, रायाजी गिरिधर व कृष्णाजी गोविंद गोरे यांजकडील पैशाच्या वसुलाबद्दलही खुलासा यांत केला आहे. वऱ्हाडांत विश्वनाथभट कधीं येतील याबद्दलही त्याला माहिती पाहिजे होती. ते आल्या-खेरीज पैसा वसूल होत नाहीं. नं. ४१ मध्यें नागपुराहून तो वैद्यबंधूंस रघूजीच्या अव्यवस्थित कारभाराची हकीकत लिहीत आहे. रघूजीनें चांदे येथें

मोर्चेबंदी केल्यामुळें तेथील लोक त्यावर चालून गेले आहेत. दोन महिने झाले किल्ला हस्तगत होत नाहीं. नागपूरचा सुभा नरहरपंत रिसबुडाकडून काढून शामजी रायाजीकडे दिला आहे. देवगड प्रांतावर स्वारीपट्टी शेंकडा रु. ३६ बसविली आहे. क्यांत भुगांवाकडून ८५८ रु. घेणार. कमाविसदारास गद्रे यांनीं सांगितलें कीं, रघूजीस चांदास भेटल्याखेरीज रुपये मिळणार नाहींत. भुगांवचा निम्मा वसूल पाटलांनीं वसूल करून नेला. या अव्यवस्थित कारभाराच्या गोष्टी आहेत. केसो हरी सावरकर व शंकराजी कान्हो या वेळीं आजारी होते. चांदास काशी भास्कर कोल्हटकर आहेत. पण त्यांचें कोणी ऐकत नाहीं.

(ए) उदतसिंग शिर्के:—नं. ४३ व ४४ चीं पत्रें उदतसिंग शिर्के यानेंच लिहिलीं आहेत. पहिलें पत्र सौ. मातुश्री बायासाहेब (राणी सकवारबाई असावी) यांस लिहिलें असून त्यांतील मजकूर असा कीं, ' रघूजी भोसले व रायाजी यांच्या गांठीभेटी झाल्यावर रायाजी भोसल्यांनीं रतनसिंग शिर्के यास ५० स्वारांनिशीं आपल्याजवळ ठेविलें व रघूजीनें मला आपल्या पदरीं ठेवून परगणे पातुरच्या सेखबहाडीची नजर व घासदाणा व मोकासा त्यास दिला. या कामीं बऱ्हाणजी मोहिते व विश्वनाथभट वैद्य यांनीं फार खटपट केली. ' हे दोघे शिर्के बंधु असावे. पत्रांत तीर्थरूप बायासाहेब जरी लिहिलें असलें तरी खालीं अपत्येसमान स्वतःस संबोधलें आहे. तेव्हां ही आई नसावी. दुसरें पत्र याच मजकुराचें असून, तें तीर्थरूप राजश्री बाबासाहेब व राजश्री बापू यांस आहे. यांतही तो अपत्येसमान लिहितो. तेव्हां हें बापासही नसावें. बायासाहेब व बाबासाहेब कोण कळत नाहीं. कदाचित् शाहूमहाराजांनाही दुसरें पत्र लिहिलें असेल.

(ऐ) महादाजी कृष्ण काणे:—नं. ४७ मध्यें हा विश्वनाथभटांस पवनीहून लिहितो कीं, सुरंजीस बायाजीपंत आहे त्यास तुमची मदत पाहिजे, त्याचे चाकर लोक तेथें आहेत, तो जानोजीबरोबर बंगाल्यांत गेला आहे, त्याला कर्ज होतें तें फेडण्यासाठीं सुरंजी परगणा गोसावी व शिर्के यांजकडे गहाण ठेवून तो गेला आहे, गोसाव्यापासून पैशाबद्दल फार त्रास होत आहे, गायही विकण्याचा प्रसंग आला आहे, जर त्याची कांहीं सोय न कराल तर भास्करभटांची शपथ आहे.

(ओ) केसो हरी सावरकर:—नं. २ मध्यें हा वैद्यांचा कारकून वैद्यांना नागपूरहून विस्तृत हकीगत लिहीत आहे. यांत खालील माहिती आहे—(१) रघूजी बंगाल्यांतून नागपुरास तारीख २।६।१७४६ रोजीं आले. त्यांचेबरोबर कोन्हेरपंत कोल्हटकर व विसाजी गोविंद आहेत. (२) नागपुराहून देशांत जाण्यापूर्वी विठ्ठल अण्णाजी यानें पैशाच्या वसुलीचा हिशोब दिला नाहीं. भुगांवचा वसूल व असाम्याचा पैका त्याच्याकडे आला होता. (३) बंगाल्यांतून आलेला घोडा फार खराब होऊन आला आहे. (४) भुगांवास घोड्यासाठीं पागा बांधून झाली आहे.

१७४७

(अ) आज्ञापत्रें—नं. ८ मध्यें कसबे भोरं, ता. रोहिडे खोरेंच्या मोकदमास आज्ञा आहे कीं, या गांवचा मोकासा व्यंकटराव गंगाधर हणमंते यास मिळावयाचा असतो. पण त्यांनीं वैद्यबंधूंकडून घेतलेल्या कर्जाच्या फेडीसाठीं तो मोकासा कर्ज फिटेपर्यंत त्यांस दिला असल्यामुळें या गांवचा मोकासा वैद्यांच्या मोकादमाखेरीज कोणास देऊं नये. हणमंत्याचा सचिवांच्या हद्दींत हा मोकासा कसा व केव्हां आला समजत नाहीं. हा हुकूम महाराजांचा असावा असें वाटतें. नं. १३ मध्यें शाहू-महाराजांनीं विश्वनाथभटांस केलेली आज्ञा आहे. कान्होजीचा मुलगा रायाजी व रघूजीचा चुलता राघोजी ऊ. सवाई संताजी यांचें रघूजीबरोबर वांटणीसंबंधीं भांडण होतें, म्हणून या दोघांनीं वऱ्हाडांत रघूजीविरुद्ध बंडाळी सुरू केली होती, हें शाहू-महाराजांस कळल्यावर त्यांचा तंटा मिटविण्यासाठीं या दोघांना व रघूजीला साताऱ्यास आणण्यासाठीं विश्वनाथभटांस महाराजांनीं लिहिलें होतें. हें पत्र महाराजांनीं लिहिलें असल्याचें पत्राच्या शेवटच्या अक्षरावरून स्पष्ट होतें. रा. यशवंत-राव गुते यांनीं छत्रपतींची तंटे मिटविण्याची वृत्ति स्पष्ट करण्यासाठीं या पत्राचा फोटो ता. ४।३।१९४३ रोजीं घेतला आहे. न. १९ मध्ये पंतप्रधानांनीं, विश्वनाथ-भटांना रघूजीला आणण्यासाठीं पाठविलें असतांना भोरचे कमाविसदार, ठाणेदार, वगैरे अमलदारांनीं अडथळा न करतां सुरक्षित पोंचवावें म्हणून हा परवाना दिला आहे. म्हणजे एक प्रकारची ही आज्ञाच आहे. नं. २३ व २५ चीं पत्रें सौ. राणी सकवारबाईनें विश्वनाथभटांना नागपुरास पाठविलेलीं आज्ञापत्रेंच आहेत. नं. २३ मध्यें सुलतानजी देखमुखाकडील व दुसऱ्यांत आबाजी सखदेवाकडील पैसे वसूल करण्यासंबंधीं विश्वनाथभटांस आज्ञा केली आहे. पैसे रघूजीच्या वशिल्यानें कसे वसूल होतील, तें त्यांत लिहिलें आहे. राणीसाहेबांस लिहितां येत असावें. पत्राच्या शेवटीं ‘ सही ’ हा शब्द तिचे हातचा एकाच वळणाचा आहे. नं. २४ हें कर्जखत विश्वनाथभटांना प्रांत देवगडचे पूर्वीचे गोंड राजे बुराणशहा यांनीं त्यांचा मुखत्यार धर्मा बगूजी नेगी याजकडून लिहून दिलें आहे. रु. २,००० एक महिन्याच्या मुदतीनें नेले होते. देवगड प्रांत गोंडांचा होता. तो बुराणशहाचा भाऊ अकबरशहा याचे विरुद्ध मदत करून रघूजीनें त्याजकडून घेतला व त्यास तेथून नागपुरास आणलें. त्यास भोसले वर्षास ३ लाख रुपये देत. गादीवर बसतांना भोसले यांच्याकडून तिलक लावून घेत. शिवाय शाहूकडूनही वस्त्रें आणीत. पेशवे गादीवर बसतांना छत्रपतींकडून जशीं वस्त्रें आणीत त्या तऱ्हेचाच हा गोंड राजाचा मान होता. देवगड प्रांत मिळाल्यावरच भोसले वऱ्हाडांतून नागपुरास आपली राजधानी करून रघूजीपासून राहूं लागले.

(आ) पत्रें (वैद्यांस लिहिलेलीं):—नं. १० हें पत्र केसो बहिरवानें वैद्यबंधूंस व बापूभटांस लिहिलें आहे. दोघेही लावगनकर. केसोबा वैद्यबंधूंचा चुलता होतो व बापूभट हा शिदंभटांच्या वंशांतला छत्रपतींच्या राजवैद्यांपैकीं होता. याचे वंशज अजूनही कोरेगांव तालुक्यांतील तांदुळवाडीस आहेत. लावगनकर वैद्यांना तरवण येथें वतनी जमिनी होत्या त्या गुहागर प्रांत सिद्द्यांकडे गेल्यावर बंद पडल्या होत्या. तो प्रांत आतां तुळोजी आंग्र्याकडे आल्यामुळें व वैद्यबंधूंचें त्याच्याशीं सख्य असल्यामुळें त्या जमिनी परत मिळाव्या अशी या पत्रांत केसोबांनीं विनंति केली आहे. केसोबा वैद्यबंधूंपेक्षां वयानें मोठें असल्यामुळें त्यांस चिरंजीव म्हणतात. नं. २२ चें पत्र रघूजीचा सरदार तुळजोरामपंतानें नागपुराहून विश्वनाथभटांस लिहिलें आहे. सातार्‍याहून वर्‍हाडांत जातांना रघूजीबरोबर जीं माणसें गेलीं त्यांपैकीं हा होता. या वेळीं रघूजीनें साबाजीस नागपुरास ठेवून. तेथील कामें त्याच्या गळयांत घातलीं व त्याचें कारभारीपणाचें काम त्यास सांगितलें. रघूजीजवळ देणेदाराचे तगादे फार होते. म्हणून त्यानें नागपूर सोडलें. या पत्रांत पोतदारीच्या वसुलाची हकीगतही कळविली आहे.

पत्रें (वैद्यांनीं लिहिलेलीं)—नं. ९ चें पत्र विश्वनाथभटांनीं सबंध स्वतः नारोपंत गद्रे व केसोपंत सावरकर यांस लिहून भुगांवीं पाठविलें. या वेळीं शाहूंनीं विश्वनाथभटांस रघूजीकडे जाण्यास सांगितलें होतें, पण त्यांना तिकडील कारकुनांनीं लिहिलें कीं, रघूजीच तिकडे जाण्याच्या तयारींत आहेत. तेव्हां विश्वनाथभटांची व त्याची वाटेंतच गांठ पडेल. त्यांना त्याच्या मुक्कामाची माहिती पाहिजे होती ती यांत विचारली आहे. दिवस उन्हाळ्याचे असल्यामुळें तिकडे जाणें टाळावयाचें होतें. अलीवर्दीखानाचा दिवाण जानकीराम, याचा मुलगा दुलभराम, यास रघूजीनें पकडून आणला होता त्यास सोडण्याबद्दल ३ लाख रु. रघूजीनें घेतले. त्यांपैकीं विश्वनाथभटांस जी रक्कम मिळावयाची त्यांपैकीं ३५,००० रु. चा हवाला रघुनाथभट पटवर्धनांनीं घेतला होता. या रकमेचा व पोतदारीचा वसूल करण्याचा उल्लेख यांत आहे.

(इ) हिशोब– नं. ६ हें पत्र केवळ नानासाहेब पेशव्यांस वैद्य कर्ज देत हें दर्शविण्यासाठीं घेतलें आहे. रु. १५,००० दिले होते. त्याचा तपशील यांत दिला आहे. शेवटीं व्याज रु. ५५४॥– बाकी राहिली आहे. मुद्दल तेवढें आलें.

(ई) पावती—रघूजीचीं सोन्याचीं १२ कडीं वैद्यांकडे होतीं तीं बहुधा गहाण असावीं. तीं परत मिळाल्याची त्याच्या महालजामदारखान्याच्या अमलदारानें चिठी–रूपानें दिलेली नं. ३२ मध्यें पावती आहे.

(उ) अमात्यः—नं. १७ मध्यें भगवंतराव, थोरले सातारकर महाराज व कोलापूरकर महाराज आपणांस कसें वागवितात याचें वर्णन करतो. त्यांतील आशय असा कीं, " ४।५ पिढ्या वाडवडील छत्रपतींची सेवा करीत आले. वतन जोडलें, तें

आम्हांस मिळण्यासाठीं अर्ज केले, स्वतः भेटलों तरी दाद नाहीं, तुम्ही दरबारीं आमचे मध्यस्त आहांत, पण कांहीं उपयोग होत नाहीं. यंदां थोरले महाराजांच्या सांगण्यावरून कोलापूरचे राजे रामनवमीच्या उत्सवासाठीं बावड्यास आले. त्यांचा योग्य पाहुणचार केला. परत जातांना आम्हांस बरोबर कोलापुरास नेलें. त्यांचेजवळ १॥ महिना राहिलों. धनी व राणीसाहेब यांस दोन घोडे व वस्त्रेंभूषणें दिलीं. वाडिलार्जित सरंजाम व वतनी खेडीं देण्याबद्दल गोष्ट काढली होती. सेवा करण्यास तयारी दाखविली, तेव्हां गंगाधरपंत विशालगडकर प्रतिनिधीस बोलावून आणलें व ठरविलें कीं, आम्हीं कागल व चिकोडी घ्यावी व घोरपड्यास घालवून द्यावें. त्यास उत्तर दिलें कीं, वाडवडिलांप्रमाणें अखत्यारी द्या म्हणजे सर्व कांहीं घडवून आणूं. पण ही गोष्ट राणी सौ. जिजाबाईस रुचली नाहीं. अप्पा प्रतिनिधि (गंगाधरपंताचे भाऊ) आजारी असल्याचें कळलें. म्हणून गंगाधरपंत ८।१५ दिवस राहून परत गेले. आम्हीही रिक्तहस्तें परत आलों. सर्व राज्य अर्जोजीच्या तंत्रानें चाललें आहे. आम्हां ब्राह्मणांचा व धर्मांचा सौ. बाईसाहेबांस कंटाळा आला आहे. सातारच्या महाराजांनीं गंगाधरपंताशीं श्रीपतराव यांचे सल्यानें बोलाचाली केली. पण शेवटीं निराश होण्याची वेळ आली, तीच आमची स्थिति आहे. अप्पा प्रतिनिधि वारल्याचें कळलें म्हणून त्यांची क्रिया करण्यासाठीं वारणेपर्यंत येऊन ते परत गेले. कागलकर घाटग्यांनीं हल्ला करून अर्जोजीचें ८६ गांव घेतलें. कोल्हापूरच्या प्रजेस फार त्रास दिला. किरकोळ वतनदारांचा उच्छेद झाला आहे. सौ. बाईसाहेब आम्हांस राजहंस किल्ला मागत आहेत." कोलापूरच्या या चेष्टा महाराजांच्या कानीं वैद्यांनीं घालाव्या, असें अमात्य म्हणत आहेत. नं. १८ मध्यें कोलापूरच्या दरबारचीच हकीकत लिहिली आहे. भगवंतरावानें आपला मुलगा सोनोपंत यास संभाजी पडवळ, थोरले महाराज, बापूजी नाईक व रघूजी भोसले यांजकडे नालबंदीच्या रकमेसाठीं पाठविलें होतें, पण कांहीं मिळालें नाहीं. वैद्यांचाही उपयोग होत नाहीं, कोलापूरचे महाराजही कांहीं देत नाहींत. अशी त्याची दैन्यावस्था यांत वर्णन केलेली आहे. (यासंबंधीं पे. द. २६ मधील पत्रें वाचावीं.)

(ऊ) पंतसचीव:—नं. १२ हा चिमणाजी नारायण सचिवांचा हुकूम सुपे परगण्याचे देशमुख व देशपांडे यांस आहे कीं, कान्हाटी गांव महाराजांनीं वैद्यांना इनाम दिला आहे त्याप्रमाणें चालवावा. कान्हाटीच्या मुकदमासही असाच हुकूम आहे. या पत्रावर शंकराजी नारायण यांचा शिक्का व मोर्तब आहे.

(ऋ) भोसले:—नं. १५ मध्यें फत्तेसिंग भोसले व रघूजी भोसले यांमधील तहनामा आहे. हा शाहूमहाराजांनीं दोघांचा तंटा मिटविण्यासाठीं केला होता. या वेळींच कान्होजीचा मुलगा रायाजी व राणोजी ऊर्फ संताजी यांचा रघूजीबरोबर बराच वाद होता तो मिटविला. वऱ्हाड व नागपुराकडे कोणता भाग कोणास दिला हें ठरविण्यांत आलें. नं. २१ चें पत्र रघूजीचा पागेवरील अमलदार शाबाजी

भोसले हा विश्वनाथभट वैद्यांना नागपुराहून लिहितो कीं, अलजपूर (इलिचपूर)च्या मुसल्मान सुभेदारानें नरखेडचें ठाणें घेऊन तेथील जमीनदार जगदेवराव दलेलमोर यास घालवून दिलें. त्याची मिळकत बाबूजी भोरच्या ताब्यांत आहे तीबद्दल येत्या सुगीच्या हंगामांत दलेलमोर याचेकडून येणारे पैसे वसूल करून देतों. नं. २८ मध्यें रघूजी आपला मुलगा साबाजी ऊर्फ नाना यास लिहितो कीं, रामटेकची फडनविसी गतवर्षाप्रमाणें विश्वनाथभट वैद्य यांजकडेच आहे. त्यांचा कमाविसदार राघो बल्लाळ भोगले वसुलीस येईल, त्यास अडथळा करूं नये, यास वेतन पूर्वीप्रमाणेंच वसुलांतून द्यावें. नं. ३० मध्यें रघूजीनें विश्वनाथभटांस लिहिलें कीं, महाराजांनीं घोडेस्वारां-साठीं जिवराव मोहिते यांचे घरीं जे पहारे बसविले आहेत ते परत बोलवावे, स्वार १-२ दिवसांत येतील. यजमानापुढें काठी घेऊन चालतात ते चोपदार व स्वार हे घोड्यावर बसून जाणारे शिपाई असा फरक दोहोंत असावा. मानसिंग मोहिते यास रघूजीची मुलगी बाकाबाई दिली. रघूजीबरोबर वऱ्हाडांत जीं कुटुंबें आलीं त्यां-पैकीं मोहिते कुटुंब होतें. जिवराव हा त्याचाच नातलग असावा. नं. ३१ हें पत्र रघूजीचा मुलगा साबाजी यानें वैद्यांचा कर्यात भूगांवचा कमाविसदार नारोपंत गद्रे यास लिहिलें आहे कीं, पाटलास रसद घेऊन पाठवावें. पे. द. २० मध्यें साबाजी-च्या हस्ताक्षराचा व मुद्रेचा फोटो आहे. तसाच या पत्रावरील आहे. नं. ३३ मध्यें रघूजीनें विश्वनाथभट वैद्यांकडून कर्ज रु. १३,०५९॥ घेतलें त्याचें कर्जखत आहे. व्याज दरमाहे दुहोत्रा आहे !

(ऋ) जाचक—याच्या पहिल्या ३ पत्रांच्या तारखा लावतां आल्या नाहींत. शेवटच्या तारखेवरून याचें साल दिलें आहे. नं. १ हे पदमोजी जाचकाचे कोनेर-पंत कोल्टकरास पत्र आहे. तो म्हणतो कीं, रघूजी पूर्वीचा सरंजाम व नालबदीची रक्कम देत असेल व पुण्याच्या सावकारांच्या कर्जाची फेड करून पूर्वीचा मानमरातब ठेवीत असेल तर त्याजपाशीं जाण्यास तयार आहे. तो याचे उत्तराची विश्वनाथ-भटांच्या व शिवराम तुकदेवाच्या पत्रांत येण्याची वाट पहात आहे. नं. ३ हें त्याचेंच पत्र विश्वनाथभटांस असून त्यांत नं. १ मधीलच सरंजामाचा वगैरे मजकूर आहे. यांत तो जास्त असें लिहितो कीं, रघूजीनें मानाजीच्या मुलाच्या नांवें सरंजाम करावा. लक्ष्मणजी खंडागळा यानें आमच्या कुटुंबाबद्दल रघूजीचें मत कलुषित केलें व त्याचा परिणाम मानाजीच्या खुनांत झाला. माझें म्हणणें कबूल झालें तर तो पेशव्यांची नोकरी सोडून रघूजीस मिळण्यास तयार आहे. मानाजी हा पदमोजीचा धाकटा भाऊ होता. नं. ४ हें पत्र मानाजी जाचकाचें मरणापूर्वीचें विश्वनाथभटांस आहे. त्याच्याकडे विश्वनाथभटांनीं रामाजीपंतास पाठविलें होतें. त्यांनीं जें पदमोजी-बावाला सांगितलें, त्यामुळें त्यांचें समाधान होत नाहीं, म्हणून तुम्ही रघूजीबाबास घेऊन या, असें तो लिहितो. त्यानें पदमोजीच्या पूर्वी ' तीर्थरूप ' शब्द योजिल्यामुळें हा त्याचा मुलगा कीं भाऊ हें समजत नाहीं. नं. १६ मध्यें पदमोजी वैद्यबंधूंस लिहितो

कीं, तूर्त रघुनाथजी भोसल्यास रु. २००० नालबंदीसाठीं द्यावे व रघूजीस सांगावें कीं, पदमोजीस नालबंदीचे रुपये कापडाच्या रूपानें द्यावे. या वेळीं रघूजी साताऱ्यास गेला होता. महाराजांनीं परत जाण्यास परवानगी दिली होती. जाचक व शेलके कुटुंबांचा काय संबंध आहे हें कळत नाहीं. काळ्यांच्या नागपूर प्रांताच्या इतिहासांत जाचकांची वंशावळ दिली आहे. त्यांत पदमोजी किंवा मानाचीचें नांव नाहीं.

(ऌ) बुवाजी ना कदम :—नं. २९ मध्यें वैद्यबंधूंकडे गोवलकोट ऊर्फ गोपाळदुर्गचा तुळाजीचा किल्लेदार बबाजी आपला नोकर तानजी नलावडा पाठवून साताऱ्च्या दरबारची माहिती मागतो. वैद्यांकडून आलेलीं पत्रें तो तुळोजीस जेथें असेल तेथें पोंचवितो.

(ॡ) कोलटकर—नं. २ मध्यें रामचंद्र उर्फ बाबूराव कोनेर कोलटकर विश्वनाथभटांस लिहितो कीं, तुम्हांस व वडिलांस अशीं दोन पत्रें पदमोजी जाचकाकडून आलीं आहेत. तुम्हीं दोघांनीं साताऱ्यास रघूजीस घेऊन लवकर यावें. नं. २६ चें पत्र साताऱ्याहून लिहिलेलें दिसतें. मुधोजीला छत्रपतिमहाराजांकडे नेला होता. हा सौ. राणी सगुणाबाईच्या चुलत बहिणीचा मुलगा होता. रघूजीची बायको इच्या मनांतील महाराजांनीं ह्यास दत्तक घ्यावें अशा खटपटीचा पुरावा हें पत्र आहे. त्यास पक्षासाठीं देऊरास जावयाचें होतें, पण महाराजांची परवानगी मिळेना. ते म्हणाले, दोन दिवस थांबा. नंतर निकालच सांगतों. रघूजी या वेळीं देऊरास असावा. तो वैद्य, वाकडे व बर्वे यांजकडून कर्ज मागत होता. पत्र कोणीं लिहिलें कळत नाहीं.

(ए) नं. २० हें पत्र खंडोजी गोगवळ, हवालदार, महाल भांडारगृह, याचें रघूजी भोसले यास आहे कीं, बाळंभट वैद्यांना आचरे येथील अनुष्ठानाबद्दल रु. ३,६०० द्यावे. हे रु. रघूजी भोसले महाराजास बंगालच्या चौथाईपैकीं दरसाल रु. ३ लक्ष देत त्यांपैकीं त्यानें देण्याबद्दल लिहिलें आहे. हें अनुष्ठान सौ. सगुणाबाईचे दुखण्यास आराम पडावा म्हणून केलें असावें. भोसल्याच्या वैद्यांशीं झालेल्या करारांत ही रक्कम आहे. २।७।१७४७ चे हिशेब पहा.

(ऐ) बाबूजी नाईक बारामतीकर :—हें पत्र अपुरें व आरंभींचा मजकूर फाटून गेलेलें आहे. बाबूजी नाईक कर्नाटकांत ज्या भानगडी करीत आहेत त्याचें यांत वर्णन आहे. स्वामी फत्तेसिंग नरगुंदाकडेच आहेत. मुरारजी घोरपडे व बाबूजी नाईक यांची लढालढी चालली आहे. सावनूरकर मोगल व मुरारजी ५,००० फौजेनिशीं १०।१२ कोसांवर आहेत. ८-१५ दिवस त्यांच्याशीं नाइकांचे तंटे चाललेच होते. नाईक खंडणी वसूल करीत चालले आहेत. कोल्हापूरकर स्वामींनीं नाइकाचा त्रास पाहून एक दिवस उपोषण केलें. स्वामींना नाईक आपल्या ताब्यांत मागत आहेत. (पे. द. २६, पृ. ३०१ पहा.)

(ओ) गोविंद सामराजा वडगांवकर—नं ५ हें पत्र या मावळ प्रांताच्या सुभेदाराचें आहे. अंदूरची मामलत मिळविण्याकरिता द्यावयाची रक्कम यानें व

त्याचा भाऊ रामचंद्र यानें वैद्यबंधूकडून कर्जाऊ घेतली होती. त्यापैकीं रु. ५००० कुसाजी लेकावळ्याबरोबर पाठविल्याचें यांत लिहिलें आहे. यांस वडगांवकर म्हटल्याचें वैद्यांच्या खतावणींत आहे. पे. द. २२,१४० मध्यें अंदूरचा परगणा भिल्लाचा होता तो त्यास दिल्याचें लिहिलें आहे. पत्राची ता. २६-१-१७४० आहे. गोविंद व रामचंद्र सख्खे भाऊ असल्याचें या पत्रावरून स्पष्ट होत आहे.

(औ) केसो हरी सावरकर :— नं. ११ मध्यें हा सावरकर कारकून वैद्य-बंधूंस कळवितो कीं, रघूजीबावा भोसले नागपुरास असून चैत्र व. ५ रोजीं साताऱ्यास जाण्यास निघणार आहेत व जानोजी भोसले बंगाल्यांत गेले आहेत. याच पत्रांत टेकाडीचा व भुगांवचा वसूल व पोतदारी अमल कसा वसूल करतां येईल, हें लिहिलें आहे. यासंबंधानें नारोपंत गद्रे यांनींही निराळें पत्र लिहिलें आहे.

(अं) शंकराजी कान्हो :—नं. १४ मध्यें हा नागपुराहून वैद्यबंधूंस लिहितो कीं, श्रीरघूजीबावा वैशाख शु. ५ स वऱ्हाडांत गेले आहेत, तेथून ते साताऱ्यास जाणार आहेत. पोतदारी व दुलभरामाच्या पैशाबद्दल श्रीमंतांकडे नारोपंतास घेऊन पुष्कळ खेटे घातले. शेवटीं येथून निघून व्याहाडीस मुक्काम केला होता. तेथें श्रीमंतांस भेटून पैशाची गोष्ट काढतां बगोजीपंत व तुळजोराम यांस बोलावून त्यांचे हातांत हात घालून सांगितलें कीं, पोतदारी शेकडा १ रु. यास द्या. सनदेंत शेकडा २ रु. आहेत असें दोघांनीं सांगितलें. तेव्हां सनद दाखवा म्हणाले, पण संनद केसोपंताजवळ भुगांवास होती. ती त्यास मिळत नव्हती म्हणून ते पुनः श्रीमंतापाशीं गेले व तसें सांगिल्यावर ते म्हणाले, आम्ही साताऱ्यास विसोबाची गांठ घेऊन सनद रु. २ ची असेल तर लिहून पाठवूं. तसेंच तुमची गांठ घेऊन तुळजोरामाच्या पैशाचा निकाल करणार आहेत. तूर्त पोतदारी रु. १ प्रमाणें घ्या असें म्हणाले. पुढें भुगांवास केसोपंतांनीं केलेल्या बैलगाडीच्या व्यवहाराची हकीगत दिली आहे. ते गाडींत बसून जात असतां गाडी उलटली. ती मोडली व त्याचा हात मोडला. असें बाजाराला आलेले लोक सांगत होते. छुलाजीपंताचा एकुलता एक मुलगा देवी येऊन मेला ही बातमी यांतच आहे. पत्र फार लांबलचक, सविस्तर हकीगतींचें आहे, नागपूरची व चांद्याची सनद फिरली, तसेंच मोहनसिंगाकडील व नेगीकडील पैशाचाही घोळ पडला आहे, हें यांत कळविलें आहे. याशिवाय आणखी खाजगी मजकूर बराच आहे.

(अः) काणे— नं. ७ च्या पत्रांत महादजी व हरीकृष्ण काणे यांनीं श्री. रघूजीकडून त्यास खर्चास न मिळाल्यामुळें जी दुःस्थिति झाली त्याचें वर्णन दिलें असून आतां परत देशीं येतों, असें लिहिलें आहे. शें-पन्नास स्वार घेऊन ते बंगालच्या स्वारीबरोबर गेले. पण पोटास योग्य पैसा न मिळाल्यानें पुढें जाण्याचें त्यांनीं रहीत केलें. त्यांस कोलटकराचें कर्ज होतें त्याची निरवानिरव करण्यासाठीं त्यांनीं वैद्यांस लिहिलें आहे.

१७४८

(अ) आज्ञापत्रें : -वऱ्हाडांतील नांदगांव पेठ परगण्यांतील बोरगांव व रहाटगांव या गांवच्या शिवा एकास एक लागून आहेत. तेथील शेतकऱ्यांचा हद्दीसंबंधीं वाद उत्पन्न झाला होता. हा वाद मिटविण्यासाठीं रघूजी भोसल्यांनीं दोहों-गांवच्या मोकदमांस व तक्रारी शेतकऱ्यांस जमवून पंचायतीनें वाद मिटवा, असा हुकूम नं. ११ च्या कागदांत दिला आहे. यावरून भोसल्याची तडजोडीची वृत्ति दिसून येते. नं. २४ मध्यें सौ. राणी सगुणाबाईनें रघूजीस निजामाशीं काय बोलणें झालें व जानोजीची बंगालमधून कांहीं बातमी आली आहे कीं काय, हें लिहिण्याबद्दल पाठविलेलें आज्ञापत्र आहे. तिनें बऱ्हाणजी मोहिते यास खटावचे पारसी परवान्यासह घेऊन यावें, नं ३६ मध्यें पंतसचिवांनीं वैद्यबंधूंचे जांभळी गांवाहून साताऱ्यास बैलावरून तांदूळ यावयाचे होते त्यास वाटेनें अडथळा होऊं नये म्हणून दिलेला परवाना (दस्तक) आहे. वैद्य या वेळीं साताऱ्यास राहत असावे. १७५३ सालच्या एका दस्तकांत त्यांनीं वांईस जाण्याचे दस्तक घेतले होते. त्यांस छत्रपतींकडून वांईस राहण्यासाठीं १७५० मध्यें जागा दिल्याचें त्यांचें पत्र आहे.

(आ) पत्रें (वैद्यांस आलेलीं):—नं. १६ चें पत्र त्यांस सदाशिव दीक्षित ठकारांनीं लिहिलें आहे. त्यांनीं सोमयाग केला त्यास येण्याबद्दल त्यांत वैद्यांना विनंति केली आहे. ठकारांचें विद्वान् घराणे असून त्यांचा वाडा साताऱ्यास सोमवारांत आहे. नं. ३२ हें पत्र करकरे यानें वैद्यांस साताऱ्याहून लिहिलें आहे. राणी सौ. सगुणाबाई आजारी असतांना शाहूमहाराज तिला तुळजापुरास घेऊन जात आहेत. त्यांचेबरोबर कोण कोण जातात, कोठें मुक्काम करणार, याची हकीगत देऊन करकरे यानें कोंकणांतून अनुष्ठान संपवून लवकर यावें व महाराजांबरोबर जावें, असें सुचविलें आहे. रघूजी भोसल्याच्या कागदांतील त्यांचे मुक्काम यांत कळविलें आहेत. नं. ३५ हें पत्र जिवराव शिंदे हिंमतबहाद्दर यांचें असून त्यांत लखमोजी खोजे यास ३,००० रु. देण्याबद्दल वैद्यांना लिहिलें आहे. नं. ४६ चें पत्र धोमचे लक्ष्मणबावा ब्रह्मचारी यांचें आहे. धोमास धूमनृसिंहाचार्य बेळगांवकर दीड वर्ष सेवेसाठीं राहिले होते त्यांस कर्ज झालेलें फेडावें अशी वैद्यांना त्यांत विनंति केली आहे.

पत्रें (वैद्यांनीं लिहिलेलीं):—नं. २९ व ३० हीं पत्रें बाळंभटांनीं विश्वनाथभटांस शाहूमहाराजांच्या मुक्कामाबद्दल लिहिलीं आहेत. ते सौ. सगुणाबाईस तुळजापुरास घेऊन जात होते. नं. ३० मध्यें त्र्यंबकभट वैद्यांची महाराजांनीं आठवण काढली होती. त्यांस पाठवावें असें लिहिलें आहे. हेही लावगनकर नामांकित वैद्य होते. नं. ३१ चें पत्र चि. भास्करभटांस बाळंभटांनीं लिहिलें आहे. हे भास्करभट राजवैद्य तांदुळवाडीकर वैद्यांपैकीं लावगनकरच होत.

पत्रें (इतरांचीं):—नं. २५ ही पत्रवजा यादी पंतसचिवांस खाजगीकडून गेली असून त्यांत रु. १५६।–राणी सौ. सगुणाबाईचे दुखण्यास उतार पडण्यासाठीं जें अनुष्ठान बाळंभटांनीं केलें त्याबद्दल द्यावे असें लिहिलें आहे. राणी २५।८।४८ रोजीं निधन पावली.

(इ) यादी :—नं. २६ मध्यें ही यादी परटास धुण्यासाठीं जे कपडे दिले त्याची आहे. यावरून वैद्य व कारकून कोण कोणते कपडे वापरीत याची कल्पना होते. यांतील रामचंद्रपंत हा वैद्यांचा करकरे कारकून जोगळेकर उपाध्या असावा. लक्ष्मण कोण कळत नाहीं. यांतील कपड्यांचीं नांवें हीं अर्थ लावण्याजोगीं आहेत. नं. ३३ ही यादी यमाजीपंतांस जो ऐवज नेमणूक म्हणून पोंचावयाचा त्याची आहे. या यमाजी शिवदेव मुतालिकास एवढी रक्कम भोंसल्यांनीं द्यावयाची होती असें वाटतें. यास शाहूमहाराजांनीं रघूजीचा दिवाण नेमला होता (पे. द. २०·११ पहा). त्याची तारीख बरोबर लावलेली नाहीं. याच सालांतील नं. २१ चें जून १३ चें पत्र रघूजीनें विश्वनाथभटांस लिहिलें आहे. त्यांत यमाजीपंत व रघुनाथभटांच्या पैशाचा उल्लेख आहे. एकंदर रक्कम १ लक्ष ४० हजार आहे. याशिवाय सुकानंदबावास रु. १० हजार आहेत. या यादींतील सर्व माणसें प्रसिद्ध सावकार, सरदार व सल्लागार आहेत. रघुनाथभट हा झिंपरे पटवर्धन कान्होजी व रघूजी यांस पैशासाठीं जामीन राहणारा होता. बन्हाणजी मोहिते हा राणी सगुणाबाईचा भाऊ होता. वाकडे वांईचा मोठा सावकार भोंसल्यांस चंदाखानासाठीं पैसे देणारा होता. सिदंभटाचें आडनांव पुरोहित होतें (पे. द. २०, ३० पहा). विष्णुपंत याचें सबंध नांव विष्णु विश्वनाथ पंडित. हा राणी सगुणाबाईचा खाजगी कारभारी होता (रियासत बाळाजीराव, पृ. २०७ पहा). याचें आडनांव गद्रे असावें (पे. द. १८, ८८ पहा).

(ई) हिशोब :—नं. १ ची यादी मागाहून सांपडली. ती देण्याचें कारण बीड आंबडचा कारकून यास वार्षिक मुशाहिरा फक्त २०० रु. होता व अधिक श्रावण महिन्यावरून वैद्य द. पु. खं. १ मधील अधिक महिन्याच्या कोष्टकावरून पत्राची तारीख मुक्रर करतां आली. नं. ९ ची हिशोबाची यादी रामभट यांची मुंज व भिकंभटाचें लग्न याची आहे. यांत पवित्रकासाठीं सोनें व फणीकरंडा व राखडी यांसाठीं खर्च दिला आहे. पवित्रक मुंजीसाठीं व दुसरे जिन्नस लग्नमुलीसाठीं घेतले; हें उघड आहे. नं. १४ मध्यें नारो अनंत गद्रे या भुगांव इनामाची कमाविशी करणाऱ्या कारकुनास दरमहा नेमणूक किती होती याचा तपशील आहे. हा विश्वासूक नोकरांपैकीं होता. दरमहा पगार फक्त रु. २५ होता. नं. ४१ मधील हिशोब विश्वनाथभटांनीं गायत्री पुरश्चरण केलें त्या वेळीं धान्य खर्च किती झालें त्याबद्दल आहे. यांतील कुडव हें माप महाराष्ट्रांत अलीकडे नाहीं. कोंकणी भागांत तें चालू होतें.

(उ) बाळाजी बाजीराव ऊ. नानासाहेब पेशवे:—नं. २ चें पत्र नानासाहेब पेशव्यांनीं वैद्यबंधूंस संक्रमणाचा हलवा पाठविल्याबद्दल आहे. यावरून पेशवे व वैद्य यांचा निकटसंबंध दिसून येतो. पत्राच्या शेवटचे शब्द पेशव्यांच्या हातचे आहेत.

(ऊ) प्रतिनिधिः—नं. ३४ चे पत्रावर श्रीकारापुढें 'आई आदिपुरुष' शब्द आहे. यावरून प्रतिनिधीचें पत्र ओळखतां येतें. हें वैद्यांना जगजीवन परशराम यांनीं लिहिलें आहे. बहुधा यांचा वऱ्हाड–नागपुराकडील गांवच्या मामल्याचा संबंध वैद्यांकडे असावा. त्याजकडून वैद्यांचें कर्ज व मामल्याचा पैका येणें होता. त्यासाठीं वैद्यांचा तिकडील कारकून शंकराजी कान्हो त्याजकडे तगाद्यास गेला होता. त्याच्या फेडीबद्दल त्यांनीं हें पत्र लिहिलें आहे. तूर्त सोय नाहीं. हें उत्तर आहे. एक म्हण 'या लोकीं न दिलें तरी पुढलें जन्मीं देणें लागेल सुटतें ऐसें नाहीं' यांत आहे यावरून प्रतिनिधींच्या कर्जफेडीच्या कल्पना कळून येतील. जगजीवनराव १७४५ मध्यें वारले. नं. ४५ मध्यें जगजीवनराव यांनीं रंभाजी घोरपडा यास खोडद गांवीं सुभेदारी दिलेली काढून घेतल्याचा मजकूर आहे. प्रतिनिधींना कर्ज दिल्याच्या हिशोबाचे बरेच कागद दप्तरांत आहेत.

(ऋ) पंतसचिव:—नं. ३९ च्या पत्रांत सचिव विश्वनाथभटांस लिहितात कीं, कर्जाच्या फेडीसाठीं तुम्हांस सावोश्याचा या सालचा ऐवज देण्यासाठीं नानासाहेब पेशव्यांस लिहिलें आहे. नं. ४० मध्यें नानासाहेबास पत्र सचिवाचें आहे कीं, पुढील सालचा सावोश्याचा ऐवज १५०० रु. व मोंगलाईचा नाणेमावळचा ऐवज ५०० रु. व सिंहगडच्याऐवजीं रु. ५००, एकूण २५०० रु. बाळंभट वैद्यांस कर्जफेडीसाठीं द्यावे. तसेंच पुढील सालचा प्रांत कडेवळितचा ऐवज रसदेबद्दल येणारा रु. ३००० तुम्हांस देविला आहे असें नं. ४२ मध्यें लिहिलें आहे.

(ॠ) भोसले:—नं. ३ मध्यें रघूजी भोसले यांनीं विश्वनाथभट वैद्यांचा दिमत कृष्णाजी रामचंद्र याची हुशारी पाहून मुधोजीचा सिकेनवीस म्हणून नेमणूक केल्याचा हुकूम आहे. याबद्दल त्यांस वेतन सालिना रु. १००० ठरविलें होतें. याचें काम पत्रावर राजमुद्रा मारण्याचें असे. नं. ४ मध्यें रघूजी विश्वनाथभटांना लिहितो कीं, तुमच्या शिफारशीवरून शामजी फुलाजी यांस मकडाई प्रांताची वसुली करण्यासाठीं नेमिलें. त्यांनीं महालाचा अमल ठरविला. पण हा प्रांत राणोजी ऊ. संताजीचा असल्यामुळें याची रसद त्यास देण्याचें कारण नाहीं; ती शिवभट साठे यांनीं आपल्याकडे भरली आहे, असें शामजीस लिहून पाठवावें म्हणजे त्याचा खोळंबा होणार नाहीं. त्यास मामलतीच्या सनदाही द्याव्या (वै. द. १७४२, नं. ३० चें पत्र पहा). नं. १० मध्यें रघूजी भोसल्यांनीं वैद्यांकडून घेतलेल्या पैशाचा रु. ८५०० चा कर्जरोखा आहे. व्याज द. म. दुहोत्रा आहे. सन १७४१ ते १७४८ च्या हिशोबांत याचा उल्लेख आहे. नं. १५ मध्यें रघूजीनें बाळंभट वैद्यांस लिहिलें आहे कीं, महाराजांच्या परवानगीनें त्यांचा परराज्यमंत्री महिपतराव आमच्याकडे जरूर पाठवावा. त्याला निजामा-

कडे फत्तदापूर येथें कांहीं राजकीय कामासाठीं पाठवावयाचा आहे. काम होतांच त्यास साताऱ्यास पाठवून देऊं. निजामचा मृत्यु २१।५।४८ रोजीं झाला (पे. द. २०. ४७,७१ व २५.७४ पहा). महिपतराव हा महाराजांकडील चिटणीस आडनांवाचा सुमंत असावा. नं. १७ मध्यें राणोजी भोसले यानें महंत मुलूखगीर यांस विश्वनाथभटांकडून रु. ५० देवविले आहेत, असा मजकूर आहे. या पत्रांत दोन नवीन गोसाव्यांचीं नांवें आहेत म्हणून निवडलें आहे. गोसावी लोक श्रीमंत असून पूर्वी राजे लोकांस कर्जाऊ पैसे देत असत. नं. २१ मध्यें रघूजीनें विश्वनाथभटांस लिहिलें कीं, महाराजांनीं पैशाच्या तगाद्यासाठीं हुजरे पाठविले आहेत. तुम्हांस येथून जातांना यमाजीपंताच्या ऐवजाबद्दल व परगणे अकोल्याच्या पैशाबद्दल तजवीज करण्यास सांगितलें होतें त्याप्रमाणें कांहीं केलेलें दिसत नाहीं. माझी ओढ, बंगालच्या स्वारीचे खर्चामुळें व रघुनाथभट झिंपरे याजकडील कर्जामुळें झाली आहे, ही गोष्ट आपण महाराजांस समजून सांगावी, व वरचेवर राजपत्रें न येतील अशी तजवीज केल्याबद्दल सत्वर पत्र पाठवावें. रघूजीनें शेवटचा मजकूर स्वहस्तें लिहिला आहे. यमाजीपंताच्या ऐवजाचा संबंध नं. ३३ च्या यादीशीं असावा असें वाटतें. नं. ३७ मध्यें रघूजीनें विसाजी विष्णु यास लिहिलें आहे कीं, विश्वनाथभटांस हत्तीवरील गाशासाठीं बनात व झालरीस कापड घेऊन त्यास गाशा तयार करून द्यावा व तो हत्तीवर बांधण्यासाठीं ४० ताणे द्यावे.

(ल) प्रसिद्ध व्यक्तींचीं पत्रें :— (१) काणे :—नं. ८ मध्यें महादाजी व हरी कृष्ण काणे यांनीं रामचंद्रपंत करकरे यास लिहिलें आहे कीं, रघूजीकडे बंगालची कामगिरी असल्यामुळें त्याचेबरोबर आम्ही गेलों, पण आम्हांस गेल्या सालीं पैशाचा पुरवठा त्याजकडून बरोबर न झाल्यामुळें आम्हीं परत फिरण्याचें ठरविलें आहे. या वेळीं विश्वनाथभट तिकडे येऊन भेटतील व रघूजीबाबाकडून पैसे देववितील असें वाटत होतें. ते येत होते तेव्हां रघूजी बंगाल्याकडे चालते झाले होते. यामुळें परत फिरल्यावांचून गत्यंतरच नव्हतें. ज्यानें ठिकाणास आरंभीं नालबंदी दिली तो रामचंद्र कोनेर कोलटकर होता. नालबंदी म्हणजे घोडेस्वारांना मोहिमेवर जातांना आगाऊ दिलेली रक्कम.

(२) शिवभट साठे :—नं. ३८ मध्यें विश्वनाथभटांना लिहितो कीं, राणोजी भोसल्याच्या मकडाईची कमाविस आम्हीं रघूजीकडून घेतली. रु. ५,००० दोन हप्त्यांनीं द्यावयाचें ठरलें. राणोजीची सनद आम्हांकडे तुमचेकडून न आली तर आमचे रसदेचे पैसे परत द्यावे लागतील. शिवाय राणोजीच्या कमाविसदारांनीं कांहीं वसूल नेला तर तो मजुरा द्यावा लागेल. नं. ४४ मध्यें साठे लिहितो कीं, रामाजीगीर गोसाव्याकडून रु. १० हजार देवविले ते माघी पौर्णिमेस हुंडी करून पाठवूं. दोन्ही पत्रें शिवभटाच्या हातचीं आहेत.

(३) खंडोजी गोगवले:—हा महाल भांडारगृहावरील हवालदार नं. २७ मध्यें रघूजीस लिहितो कीं, तुमच्याकडून खाजगीचे येण्यापैकीं, बाळंभट वैद्य यांनीं आचरें येथें अनुष्ठान केलें त्याबद्दल रु. २४४१ त्यांस द्यावे. रक्कम येण्यांत वजा केली जाईल. हें अनुष्ठान सौ. सगुणाबाईच्या दुःखण्यांत केलें होतें. महाराजांची धार्मिक कृत्यें बाळंभटांमार्फत होत असत.

(४) बुवाजी नाा कदम:—गोपाळदुर्ग म्हणजे अंजनवेलवरील तुळोजीचा हा गडकरी होता. यानें नं. ६ मध्यें वैद्यबंधूंना लिहिलें आहे कीं, सातारच्या दरबारची राजकीय खलबतें यजमानास कळविण्याजोगीं असतील तीं कळवा, व मानाजी बरातमाव साताऱ्यास आले किंवा नाहीं व पेशवे कोठें आहेत, हें कळवा. दरसाल वैद्य कोकणांतून तांदूळ आणीत ते रवाना केल्याचें यांत लिहिलें आहे. नं. ७ च्या पत्रांत तो वैद्यांना शिरक्याचा कोंकणांत फौज घेऊन येण्याचा काय उद्देश आहे, हें विचारतो व ही बातमी कळवण्यासाठीं गणेश महादेव यास पाठविल्याचें कळवितो. ह्याच कदम किल्लेदार यानें तानजी नलवडे यास वैद्यांकडे पत्र देऊन शिर्के वगैरेंच्या हालचालीची बातमी मागविली होती. त्याचें उत्तर वैद्य लिहितात कीं, शिरके यांनीं आपला फौजफांटा घेऊन निजामपाडळीवर मुक्काम केला आहे; भगवंतराव पोतनीस व घाटगे एक हजार फौज तयार करून महाड प्रांतीं जाणार आहेत. हें पत्र आल्यावर नं. १२ च्या पत्रांत तो लिहितो कीं, शिरके येऊन उपसर्ग दिल्यास यजमान त्याचा समाचार घेण्यास तयार आहेत. भगवंतराव पोतनीस महाड प्रांतीं गेले किंवा नाहीं व मानाजी आंग्रे येथें येऊन काय वाटाघाट झाली व किती दिवस तेथें राहणार हें वृत्त कळवावें. हाच बुवाजी नं. १८ मध्यें वैद्यांना लिहितो कीं, महाराजांस देण्यासाठीं १०० शहाळीं आंग्रे यांनीं कळविल्याप्रमाणें पाठविलीं आहेत, तीं त्यांस द्यावीं व तिकडील दरबारची बातमी कळवावी. नं. १९ मध्यें बुवाजी वैद्यांना दरबारची, प्रतिनिधीची व यमाजीपंताची बातमी विचारीत आहे. त्याला तुळाजीला या हकीकती कळवाव्या लागत. नं. ४३ मध्यें यानें तानजी नलवडा यास वैद्यांकडे पाठवून वरील पत्राप्रमाणें दरबारची माहिती मागितल्याची हकीगत आहे.

(५) महादाजी अनंत गोडबोले:—हा गोविंदगड म्हणजे गोवळकोटवरील तुळाजीचा अमलदार होता. यानें नं. १३ मध्यें वैद्यांना लिहिलें आहे कीं, शिरके यांचें लष्कर तारळ्यास आल्याचें कळल्यावरून येसजी गाडे यास पाठविला आहे. त्याजबरोबर त्यांच्या हालचालीची हकीकत सविस्तर कळवावी. नं. २३ मध्यें वरील पत्राचें उत्तर आल्यावर पुनः त्यास लिहिलें कीं, शिरके बहिरवगडीं येऊन कोंकणांत येणार व भगवंतराव पोतनीस फौज घेऊन महाडकडे जाणार, तसेंच मानाजी तेथें येऊन सन्मान बरा जाहला हें लिहिलें तें कळलें. यजमान सरखेल यास महाडास लेहून बंदोबस्तानें राहण्याबद्दल सुचविलें हें बरें केलें. असेंच वरचेवर लिहीत जावें व सावध करावें.

(६) रावोबल्लाळ भोगले:—हा वैद्याचा प्रांत देवगडमधील रामटेक येथील कमाविसदार नं. ५ च्या पत्रांत वैद्यांना लिहितो कीं, श्रीरघूजींनीं चांदा सर केलें, तेथील गोंड राजे नीलकंठशाहा यांस बल्लाळपुरीं ठेविलें व चांद्याचा सुभा बिंबाजी वंजाळचे देवगडचे कारकून कृष्णाजी नारायण यांच्या ताब्यात दिला. जानोजी भोसले यांस बंगाल्यांत पाठविलें. श्रीमंतांकडे चाद्यास पुष्कळ मंडळी आली होती. मुधोजी भोसले, रघुनाथभट पटवर्धन, सुराराव येलभ्या निर्मळकर, बुऱ्हाणशा राजे, रामाजी नाईक, जानीभाई, यादोजीपंत देशमुख, वगैरे मंडळी भेटल्यावर त्यांच्या कामाचे निकाल लावून त्यांची पाठवणी केली. आमच्या कामाबद्दल यादोजीपंत देशमुखकडून विचारलें त्याला उत्तर मिळालें कीं, 'वैद्य भेटल्यावर काय तें ठरवूं.' याशिवाय यांत वसुलाची हकीगत लिहून त्यास नागपुरास बोलावलें आहे. 'अवघ्या कोकणस्थां श्रीमंत भाषण करतात' याचा अर्थ त्यांचा ते तिटकारा करतात. वैद्यांवर मात्र ते विश्वास दाखवितात (पे. द. २०-३८-४१-७२ पहा).

(७) नारो अनंत गद्रे:—हा कर्यात भुगांवचा वैद्यांचा कारकून होता. त्यानें नं. २० मध्यें रघूजीनें चालविलेल्या अनिष्ट कृत्याची वैद्यांना हकीगत कळविली आहे. त्यांतील मुख्य कृत्यें:—रघूजी नागपुरास आल्यावर कन्येचें व स्वतःचें लग्न करणार आहेत; भुगांव, मवाड व राहाटगांव हीं गांवें आपल्याकडून काढून खानगीकडे घेतलीं, कर्यात भुगांवचा ऐवज देवडीकडे घेतला. आम्हीं ४ हजार वसूल केले त्यांतून पट्टी व पेशकशी घेतली, नारोजी नेगी, वेंकाजी ना। गडकरी, वगैरेकडील पैसे येत नाहींत. भुगांव व राहाटगांवचा जो पैका आला तो हुंडी करून पाठविला. आपण पंतप्रधान व महाराजांकडील कांहीं काम काढून आलां तर श्रीमंत आपणांशीं नीट बोलतील व कामाचे निकाल लागतील. श्रीमंतांकडे अशा स्वभावामुळें कोणी भेटण्यासही जात नाहींत. नं. २२ मध्यें नारोपंत तिकडील गांवच्या वसुलास येणाऱ्या हरकती व त्या दूर करण्यास उपाय वैद्यांना लिहीत आहे. जानोजी बंगाल्यांतून परत आल्याची बाजारगप्प यांत दिली आहे. दोन्ही पत्रें फार लांबलचक व तिकडील रघूजीच्या भानगडीबद्दल आहेत.

(८) शंकराजी कान्हो:—हा वैद्यांचा नागपुराकडील कारकून नं. २८ च्या पत्रांत त्यांना लिहितो कीं, चांद्याकडील वसूल जानोजी बंगाल्यांतून परत येणार हें ऐकून अधिकारी पैसे देत नाहींत. तो आल्यावर त्यास पैसे द्यावे लागतील असें त्यांचें म्हणणें आहे. साबाजीचा सुभा गंगाजीपंताकडून काढून बहिरोपंतास दिला होता. पण जानोजीची बातमी आल्यावर तो पुनः गंगाजीकडे दिला. आम्ही आपले पैसे मागूं लागलों तेव्हां हुंडी देतों म्हणूं लागले. आम्हीं म्हटलें, रोख पैसे पाहिजेत. गंगाजीपंत नागपुरास चला तेथें देतों म्हणाला. या त्याच्या थापा होत्या. त्यास शेवटीं घरांत कोंडून ठेवलें. पैसे न द्याल तर दारांत प्राण सोडीन असें म्हटलें. पत्र अपूर्ण आहे. या पत्रावरून त्या काळीं तगाद्याची कडक पद्धति कशी होती याची कल्पना होणार आहे.

१७४९

(अ) आज्ञापत्रें:—नं. ३५ मध्यें यशवंतराव महादेव खासनिवीस ऊर्फ पोतनीस यांचें बावधनच्या मोकदमास आज्ञापत्र आहे कीं, बाळंभट वैद्यांकडून स्वारी पट्टी रु. १० पेक्षां जास्त घेऊं नये हा यजमानांचा हुकूम मोडल्यास पैसे परत द्यावे लागतील. हा गांव छत्रपतींना अजून इनाम चालत आहे. नं. ४० मध्यें रघूजी भोसले यांनीं रामटेक प्रांत देवगडच्या देशमुख व देशपांडे यांस केलेली आज्ञा आहे ती अशी कीं, डुमरी चिखल्या गांवचा दरोबस्त मोकासा वे. मू. सदाशिवभट चिपळुणकर व परशुरामभट भामे, विश्वनाथभट वैद्य यांचे मुखत्यार, यांस दिला असल्यामुळें त्यांच्या वसुलास अडथळा करूं नये. मोकाशांत माल व सायेर जकाती, कुलबाब कुलकानू यांचा समावेश केलेला आहे. नं. ४२ मध्यें शाहू महाराजांनीं रघूजीस केलेली आज्ञा आहे कीं, दिवाणच्या ऐवजाच्या वसुलीसाठीं तुमचेकडे विश्वनाथभट यांस पाठवून बरेच दिवस झाले, खर्चाची निकड फार आहे, तरी ऐवज त्यास देऊन लवकर पाठवावें. दहा हजार रु. पावल्याचें यांत नमूद केलें आहे. शेवटचें वाक्य महाराजांच्या हातचें आहे. नं. ४३ व ४४ यांत विश्वनाथभटांना आज्ञावजा एकाच दिवशीं महाराजांनीं रघूजीकडील पैसे वसूल करून लवकर पाठवावे अशीं पत्रें लिहिलीं आहेत. दुसऱ्या पत्रांत महाराज जरी आजारी होते तरी त्यांच्यामागें असलेल्या देण्याची विल्हेवाट लावण्यासाठीं जामदारखान्याकडील जमादार व देवराव लपाटे, राणी सगुणाबाईचे कारभारी, यांजपाशीं पैसे देऊन त्यांस पाठवावें असा जास्त मजकूर आहे. देवराव लपाटे हा राजाज्ञाचा मुतालीक महाराजांचा विश्वासूक नोकर असून याचा जामदारखान्याशीं संबंध होता. दोन्ही पत्रांच्या शेवटचें वाक्य महाराजांच्या हातचें आहे. नं. ५१ मध्यें बावधन, ता. वाई, जिल्हा सातारा, येथील ३० बिघे जमीन वैद्यबंधूंस स्वामींनीं इनाम दिल्याबद्दल यशवंतराव महादेव पोतनीस ऊर्फ खासनिवीस यांनीं गांवच्या मोकदमास आज्ञा देऊन ती बिनहरकत चालवावी असें लिहिलें आहे. हें इनाम अजून वैद्य घराण्यांत चालत आहे. खासनिवीस हा खाजगी कारभारी असे. या पत्रांतील 'श्री' कारापुढें 'रामो जयति' हा शब्द आहे. खंडोजी गोगवले याच्या पत्रावरही असाच 'श्री' कार असतो. दोघांचा जामदारखान्याशीं संबंध होता, यामुळें तेथील पत्रावर एकच श्रीकार घालीत असावेत.

(आ) ताकिदी:—नं. १४ ही ताकीद शिवाजी सालोखे ऊर्फ डूबल यानें मौजे खोडद तर्फ तारगांव, प्रांत कऱ्हाड येथील मोकदमास दिली असून त्यांत साताऱ्यास राणीसाहेबांकडे गाई व म्हशींसाठीं कडबा १,००० पाठवावा असा मजकूर आहे. सालोखे हे धुळगांवचे राहणारे सकवारबाईचे आप्त होते. १७३९ सालीं मिरजेचें ठाणें मोंगलांकडून घेऊन यांच्या ताब्यांत महाराजांनीं दिलें होतें. या पत्रावर शिवाजी सालोख्याचा शिक्का व मोर्तब आहे. म्हणून छापलें आहे. नं. १५ मध्यें याशिवाय

सरकार द०ार्नी महालकडून (बाईसाहेबांकडून) ही मोकदमास याबद्दल आज्ञापत्र गेलेलें दिलें आहे. त्यावर बाईसाहेबांनीं शेवटीं 'लेखनसीमासही' असें स्वतः लिहिलें आहे.

(इ) पत्रें (वैद्यांस आलेलीं):—नं. ३ मध्यें कान्हाटी इनाम गांवचा पाटील म्हसाजी चांदगुडे वैद्यबंधूंना कळवितो कीं, जयापा शिंदे यांनीं कान्हाटीस फौजेचा नळ दिला असल्यामुळें त्यांचा लोकांना फार त्रास होत आहे; नानासाहेब पेशवे यांनीं मुंज पट्टीबद्दल गांवावर रु. ७५ बसविले आहेत. ही मुंज विश्वासरावाची बहुधा असावी, पण ती ९।३।१७४९ रोजीं झाली. कान्हाटी गांवास अजूनही चांदगुडे व वाबळे अशा पाटिलांच्या दोन तक्षिमा आहेत. नं. १६ हें पत्र तिमाजी नरसिंह दिवाण यांनीं वऱ्हाडांतून विश्वनाथभटांस साताऱ्यास लिहिलें आहे. रघूजीला महाराजांनीं लवकर येण्याबद्दल लिहिलें. तो येतो म्हणतो व जाण्याचें लांबणीवर टाकीत आहे. तिमाजीपंत दिवाण हा भोसल्यांचा एक सरदार होता. नं. १८ व १९ चीं पत्रें तुकोराम डिंगणकर व गोपाळ रघुनाथ यांनीं अनुक्रमें रामचंद्रपंत करकरे व वैद्यबंधु यांस लिहिलीं आहेत. दोन्ही पत्रांत रघूजी सातांऱ्यास जाण्याची कांहीं तरी सबब काढून टाळाटाळ करीत आहे असें आहे. शाहू थकत चालल्यामुळें त्यास मराठी राज्याची पुढें काय व्यवस्था करावी हा ध्यास लागला होता. त्यासाठींच त्यानें रघूजीस बोलावलें होतें. त्याच्याकडे पैसे येणें होते. त्याचाही तो लवकर निकाल करीत नसल्यामुळें कंटाळून साताऱ्यास आणण्याचे तयारींत आहेत. नं. २६ च्या पत्रांत आबाजी राजे महाडिक विश्वनाथभटांस रघूजीबावांनीं रु. ४ हजार देवविले ते पोंचल्याची पावती देतात. पत्राच्या शेवटीं 'सही' हा शब्द स्वतः लिहिलेला आहे. नं. ५० मध्यें केसो बहिर वैद्य यांनीं वैद्यबंधूंस कळविलें आहे कीं, बाबूराव मल्हार बर्वे हे १८।११।१७४९ रोजीं वारले. हें लिहिण्याचें कारण गोविंद सामराज, दाजी बाबाजी व केसो बहिर व वैद्यबंधु यांचा जो पैशाचा देवघेवीचा व्यवहार होता तो बाबुराव यांच्यामार्फत होता व ते धरून २० हजार रु. कर्ज फेडण्यासाठीं घेऊन गेले होते. पण पैसे न देतांच वारले. तथापि रामाजी मल्हारांनीं सांगितलें कीं, २–४ महिन्यांत पैशाची तजवीज करतों.

पत्रें (वैद्यांनीं लिहिलेलीं): नं. ३४ चें पत्र विश्वनाथभटांनीं नागपुरास जातांना जालनापूरनजीक काजळेश्वर येथून बाळंभटांस लिहिलें आहे. त्यांनीं बाळंभटांस दरबारची, परभूची, पंत सचिवांची व नव्या राजयाची बातमी विचारली आहे. परभू म्हणजे यशवंतराव पोतनीस असावे. महाराजांच्या मागून गादीवर कोण बसणार याबद्दल विश्वनाथभटांस सातारा सोडतांना माहिती नव्हती, पण राजारामाबद्दल बाटाघाट चालल्याचें ठाऊक होतें हें या पत्रावरून स्पष्ट होत आहे. नं. ३७ चें पत्र बाळंभटांनीं विश्वनाथभटांस लिहिलें आहे. ते म्हणतात, सातारा दरबारचा कारभार अनिश्चित आहे. ५० हजार रुपये महाराजांसाठीं पाठविले होते ते दिले.

आतां ऐवज व कापड आले ते महाराजांस बरें वाटल्यावर देतां येईल. अजम-मासरजंगाशीं वाकूडपणा येऊं देऊं नये. त्याच्या मदतीस पंतप्रधानांनीं बाजी हरी-बरोबर ५० हजार फौज पाठविली आहे. फत्तेसिंगाकडील आपाजी मावजीही ४।५ हजार सैन्यानिशीं तिकडेच आहेत. येथें कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायांत नाहीं. पानगांवच्या राजियांचें (रामराजाचें) अनुसंधान राखण्याचा यत्न केला पाहिजे. यावरून रामराजे गादीवर येण्याचें अर्धवट ठरल्याचें दिसतें. महाराजांच्या अनिश्चित प्रकृतीमुळें व अव्यवस्थित कारभारामुळें वऱ्हाड-नागपुराकडील आपले पैशाचे व्यवहार-ही तूर्त स्थगित करावे अशी सूचना त्यास यांत देण्यांत आली आहे. पत्र फार महत्त्वाचें आहे. नं. ४१ मध्यें विश्वनाथभटांनीं वऱ्हाडांतून राजाचे देऊळगांवा-जवळ रघूजीच्या लष्करांत मुक्काम असतांना हें पत्र बाळंभटास लिहिलें आहे. नं. ३७ चें पत्र त्यास या वेळीं मिळालें नसावें. तो साताऱ्याच्या दरबारच्या माहितीची वाट पहात आहे. नारो शिवदेव भाव्ये हा विश्वनाथभटांबरोबर होता असें दिसतें. नं. ४५ हें पत्र विश्वनाथभटांनीं नागपुराहून बाळंभटांस लिहिलें आहे. या पत्रांतील आशया-वरून महाराजांच्या प्रकृतीबद्दल रघूजीस असें वाटत असावें कीं, ते अत्यवस्थ, बेशुद्ध स्थितींत आहेत. हें निश्चित होण्यासाठीं तो त्यांच्या हातचें पत्र व राण्यांकडील पत्र आणवावें असें विश्वनाथभटांस सांगत आहे. त्यानें राणियाकडीलही कुशलवृत्त मागविलें आहे.

पत्रें (इतरांचीं):—नं १२ मध्यें मनमोहनगडचा हवालदार कारकून शेख नसरुल्ला यानें वैद्यचंघूंस लिहिलेलें पत्र आहे. हा गड रोहिडेश्वरासमोर मोरच्या दक्षिणेस आहे. यास केळंजाही म्हणतात. वैद्यांना कळवितो कीं, पंतांनीं ठरविल्याप्रमाणें किल्ल्यांतील दास्तानापैकीं गल्ला अर्धा खंडी तुम्हांस व वेलंग-पैकीं जमीन २५ बिघे मला देण्याची तजवीज होत आहे. नं. २३ मध्यें जें पत्र आहे त्यांतील माणसें विशेष महत्त्वाचीं नाहींत. तें देण्याचा उद्देश इतकाच कीं, त्या वेळीं बंगालच्या स्वारींत रघूजीनें निरनिराळ्या स्थितींतील महाराष्ट्रीय माणसें नेलीं होतीं हें कळावें. भास्कररामाचा खून झाल्याचें कळल्यावरही बंगाल्यांत लढाईवर माणसें गेलीं हें केवळ धाडसी वृत्तीचेंच द्योतक आहे. नं. ४८ मध्यें केवळ कोकणांतील बुरंबाड गांवची माहिती देणारें पत्र म्हणून छापण्यास घेतलें आहे. त्याची तारीख बरोबर लागलेली नाहीं. लक्ष्मण बल्लाळ जोशी हे वैद्यांचे कारकून बुरंबाडचे होते. त्यास बुरंबाडाहून बापूभट साठ्यांनीं हें लिहिलें आहे. हा प्राचीन गांव केसोबा नाईक सरदेसाईचा वतनी होता. त्यांनीं बुरंबाडास लोकांना राहण्यास जागा दिली होती. सोमनाथभट भिडे यास एक ठिकाण दिलें होतें. ते निपुत्रिक होते. तेव्हां त्यांचें ठिकाण सरदेसाई यांनीं त्यांचे जांवई कृष्णंभट साठे यांस दिलें. हे कृष्णंभट पत्रलेखकाचे आजे होते. आतां राघो पनदेव साठे व त्यांचे भाऊ हें ठिकाण आमचे म्हणून वाद सांगत आहेत. लक्ष्मण बल्लाळ हे वैद्यांबरोबर

पेशवे दरबारीं महत्त्वाचे पुरुष मानले जातात म्हणून बाबूभट त्यास राघो पनदेवास वाद न करण्याबद्दल ताकीदपत्र पाठवावें म्हणून लिहीत आहेत. साठे कुलवृत्तांतांत याबद्दल माहिती नाहीं. बुरंबाड गांवाबद्दल माहिती सरदेसाई-मावळणकर घराण्याच्या इतिहासांत उत्तरार्ध, खंड १, पान ३६०, ३६६ व ३७० मध्यें दिली आहे. साठे यांना महाजनकी दिली होती असें त्यांत आहे. दुसरे महाजन भागवत व नामजोशीही होते. महाजनकी म्हणजे पाटिलकीच असे. या पुस्तकांत वंशावळी व पिढ्या दिलेल्या आहेत. ही माहिती वाचून सरदेसाईंचें वतन कसें नाहीसें होत गेलें हें कळतें. लक्ष्मण बल्लाळ हे नाना फडणीस यांच्या कारकीर्दीत महत्त्वास आले, तेव्हां हें पत्र १७४८ मधील इतकें जुनें नसावें. हें पत्र भा. इ. सं. मंडळांत एका पाक्षिक सभेंत वाचलें होतें. जास्त माहिती मिळाली नाहीं.

(ई) हिशोब:—नं. ६ मध्यें वैद्यांनीं खंडेराव काशी न्यायाधीश यांच्या खात्याचा हिशोब दिला. न्यायधीशाचीं फारशीं पत्रें नाहींत. त्यांचा वैद्यांबरोबर देवघेवीचा व्यवहार होता, हें या हिशोबावरून कळून येईल. नं. २० यांत विश्वनाथभटांचा घोम येथील अनुष्ठानांत जो खर्च झाला त्याचा तपशील दसरांत आहे. हें मुखवस्त्र हिशोबाचें पान आहे. मोडक जंत्रींत मिति चुकल्या आहेतच. पण मुसलमानी महिन्याच्या तारखाही बरोबर नाहींत. जंत्रींत जमादिलाखरची शेवटची तारीख २९ च आहे. पण या पानांत जमादिलाखरची तारीख ३० आहे. हें लक्षांत यावें म्हणून हा कागद दिला आहे. घोमास खर्च रु. ३८३८—झालेला आहे. विश्वनाथभटांस भोसल्यांनीं ज्या गांवची पोतदारी दिली होती त्यांची नांवें रक्कम व कमाविसदार यांचा तपशील नं. २२ मध्यें दिला आहे. हीं सर्व गावें देवगड प्रांतांतील आहेत. या पत्राचे महत्त्व असें आहे कीं, पत्राचें अक्षर हा एक नागपूरकडील अक्षराचा नमुना आहे. वैद्यांचे दोन हुशार कमाविसदार केसो हरी सावकार व नारो अनंत गद्रे यांनीं केलेल्या वसुलाचा व बाकीचा आंकडा यांत आहे. अस्सल पत्र वाचून मजकूर लावण्यास कांहीं वेळच घालविला पाहिजे. वगळलेले शब्द, आणे, पैसे व रुपये कसे लिहितात हें पाहण्याजोगें आहे. र, ल, को, ह्या अक्षरांचें वळणही लक्षांत घेण्यासारखें आहे.

(उ) याद्या:—नं. ३२ हें कागदाचें फेरिस्त असून त्यांत नागपुराकडील लोकाकडून येणाऱ्या रकमेसंबंधीं लिहून घेतलेला कागदांचा तपशील आहे. ही यादी नागपुरास साताऱ्याहून त्यांजकडे वसुलीसाठीं पाठविण्यांत आली होती. यांतील बरींच नांवें पूर्वीच्या कागदांत येऊन गेलीं आहेत. बाळंभटांनीं आन्त्र्यास केलेल्या अनुष्ठानाबद्दल महाराजांनीं भोसल्याकडून रु. ३६०० देवविले. ते वैद्यांना रोख मिळाले नाहींत. त्याबद्दल वैद्यांनीं त्यांचेकडून कर्जरोखाच लिहून घेतलेला होता. ही रक्कम वसुली रकमेंत दाखविली आहे. दोस्त महमदखान दिमत नादरखान याचा रु. ३००० चा एक कागद आहे. हा दोस्त महमद भोपाळकर नवाब असावा. नादरखानाचें

नांवहि पत्रांतून आलेलें आहे, पण दोघांची बरोबर माहिती लागत नाहीं. अलीकडे ३-५-१९४९ च्या 'केसरी' पत्राच्या पृ. ३ वर ग्वाल्हेरचे भा. रा. भालेराव यांनीं भोपाळसंबंधीं पाठविलेली माहिती छापली आहे ती पहावी. नं. ४७ मध्यें नांदेड सरकारनें साताऱ्याच्या राजकीय माणसास देण्याकरितां जीं वस्त्रें महाराजांकडे पाठविलीं त्यांची तपशीलवार यादी आहे. कदाचित् पत्रांतील 'नांदेडी' हा शब्द सनगाचें विशेषण असेल तर हीं सनगें भोसल्यांनींहि पाठविलीं असतील. कारण यांतील माणसांचा संबंध भोसल्यांच्या व्यवहारांत आला आहे.

(ऊ) पावत्या :—यापैकीं नं. २७ ची पावती विसाजी गोविंदांनीं रुपये २,००० ची विश्वनाथभटांस दिली आहे. हे पैसे हुजूर पोतनिसांनीं रघूजीस नागपुराहून आणण्यास झालेल्या त्यांच्या खर्चाबद्दल विश्वनाथभटांकडे दिले होते ते त्यांनीं त्यास दिले म्हणून ती त्यांना दिली आहे. बाकीच्या नं. २८, २९, ३० व ३१ च्या पावत्या विश्वनाथभटांचा कारकून लक्ष्मण बल्लाळ याच्या अक्षराच्या लिहून आहेत. या पावत्यांतील मजकुरावरून रघूजीस रु. ५० हजार विश्वनाथभटांकडून मिळाले होते, असें निघत आहे.

(ऋ) नानासाहेब पेशवे :—नं. ३८ हें नानासाहेबांचें पत्र विश्वनाथभटांना नागपुराकडे पाठविलेलें आहे. त्यांस रघूजीला साताऱ्यास आणण्यासाठीं पाठविलें होतें. ते कधीं येतात म्हणून त्यांत विचारलें आहे. विश्वनाथभटांचे भोसले दरबारच्या कामाचें महत्त्व पेशवे जाणून होते, हें स्पष्ट होत आहे.

(ॠ) भोसले :—या सालीं शाहूमहाराज आजारीच होते. त्यांस आपण लोकांकडून येणारे पैसे कसे वसूल करूं व कर्जदारांची फेड कशी करूं, तसेंच आपल्या मागें गादीस मालक कोण करावा, ह्या विवंचना लागल्या होत्या. राणी सौ. सकवारबाई कांहीं उलाढाली करी त्या आवरण्याचाहि त्रास त्यांना होत होता. महाराज व राण्यांस मुख्यत्वें रघूजी भोसल्याकडूनच पुष्कळ पैसे यावयाचे होते. त्याची वसुली करण्याची मुख्य विवंचना लागली होती. महाराजांनीं त्यास साताऱ्यास येण्याबद्दल माणसें पाठविलीं, तरी तो कांहीं तरी सबब सांगून टाळाटाळी करीत होता. त्याचा मुलगा मुधोजी दत्तक घेऊन गादी मिळेल अशी आशा त्यास वाटत होती, तीहि राहिली नाहीं. यामुळें तोहि वैतागून गेला होता. अशा अर्थाचीं शाहूमहाराजांचीं व रघूजीचीं व त्यांच्या मुत्सद्यांचीं या सालांत पत्रें आहेत. त्यांचा खुलासा पुढें करण्यांत येत आहे. नं. ९ चें रघूजीचें पत्र विश्वनाथभटांस साताऱ्यास पाठविलें आहे. वैद्यांनीं दत्तविधानासंबंधानें त्रिंबकजी राजे वावीकर यांजकडील मुलगा दत्तक घेण्यासंबंधीं व मुधोजीस दत्तक घेण्यास नकार मिळाल्याबद्दल माहिती पूर्वीच्या पत्रांत दिली होती. त्याचा उच्चार रघूजीनें यांत केला आहे. बन्सीपुरी गोसावी यास १ लक्ष रु. द्यावयाचे ते लवकर कोनेरपंत कोलटकर व बऱ्हाणजी मोहिते यांच्या मार्फतीनें द्यावे म्हणून त्यानें वैद्यांस लिहिलें आहे. कारण त्याचा उपयोग रघूजीस